

Бібліотека

№

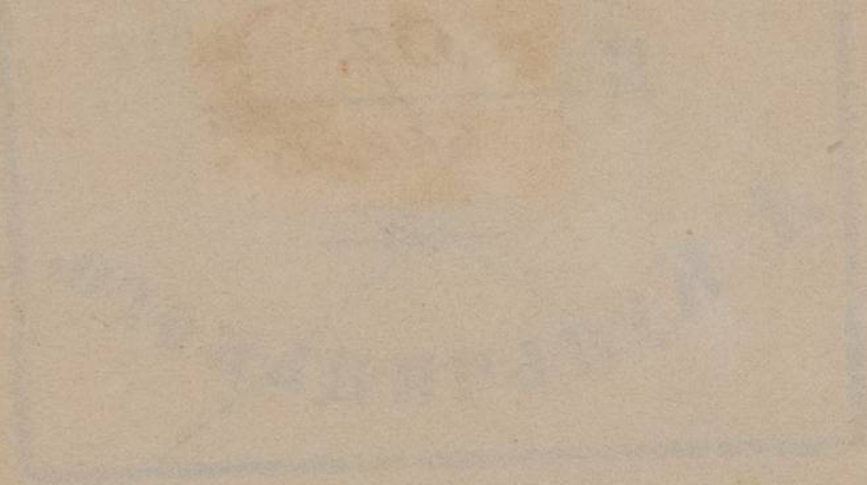
~~537~~

~~Л. Кульчицького.~~

~~493~~

~~1576~~

1542

Faint, illegible text or markings below the stamp.

Faint, illegible text or markings in the lower-left quadrant of the page.

0537

Купиши

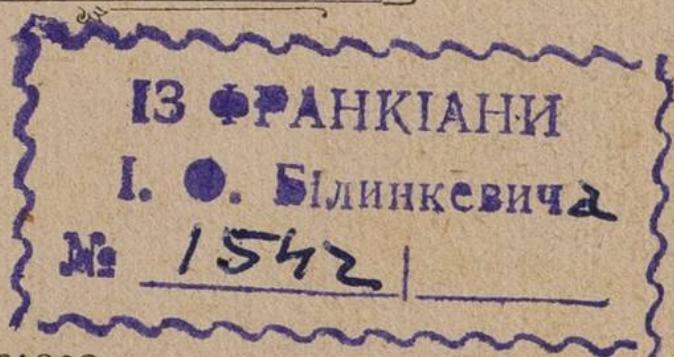
ІВАН ФРАНКО.

МАЛИЙ МИРОН

І ИНЬШІ ОЛОВІДАНЯ.

НАКЛАДОМ АНТОНА ХОЙНАЦКОГО.

ЛЬВІВ 1903.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

D I M
Ф Р А
Н К А

Того самого автора вийшли:

П о е з и ї:

З вершин і низин (3 кор.), опр.	К.	4.—
Мій Ізмараїд (опр.)	»	2·40
Зівяле листє (опр.)	»	2.—
Із днів журби (опр.)	»	2.—
Панські жарти	»	—·60
Поєми (опр.)	»	1·60
Лис Микита (3-тє вид.)	»	1·40
Пригоди Дон Кіхота (2-є вид.)	»	1·40
Коваль Бассім (опр.)	»	1·60
Абу Касимові капці (2-є вид.)	»	1.—

П о в і с т и:

В потї чола (3 кор., розпрод.)	К.	—.—
Перехресні стежки (3 кор., опр.)	»	4.—
Для домашнього огнища	»	2.—
Без праці	»	—·40
Полуйка (опр.)	»	1·40
Сім казок (опр.)	»	1·40
Коли ще звірі говорили (2-є вид.)	»	—·40
Захар Беркут (2-є вид.)	»	2.—
Добрий заробок (опр.)	»	2.—
Панталаха (опр.)	»	2.—

Д р а м и:

Украдене щастє (2-є вид.)	К.	—·40
Учитель, комедия	»	—·60
Камяна душа	»	—·20
Сон князя Святослава	»	—·80
Едіп царь Софокля, перекл.	»	—·60
Майстер Чирняк	»	—·50
Будка ч. 27	»	—·50

Наукові розвідки:

Іван Вишенський і єго твори	К.	2.—
Панщина і її скасоване	„	—·60
Писаня Котляревського в Галичині	„	—·15
Карпато-руське письменство XVII та XVIII в.	„	2.—
Студії на полі Карпато-руського письменства I.	„	1.—
Варлаам і Йоасаф	„	4.—
Хмельницина 1648—1649 у сучасних віршах	„	3.—
Слово о Лазаревім воскресеню	„	—·50
Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і єго сліди в укр.-руськім письменстві	„	—·40
Забутий укр. віршописець XVII в.	„	—·40
Пяницьке чудо в Корсуні	„	—·15
Пам'ятки укр.-руської мови і літератури I. (Апокріфи старозав.)	„	4.—
Пам'ятки II. (Апокр. євангелія)	„	5.—
Пам'ятки III (апокр. апостольські діяння)	„	5.—
Галицько-руські нар. приповідки, т. I.	„	3.—
Сьв. Климент у Корсуні (друкує ся)		
Грималівський ключ у р. 1800.	„	—·40
Житє і Слово, 6 томів	„	30.—

Дістати можна в книгарні Наукового тов. імени Шевченка і в книгарні Ставропігійського Інститута у Львові.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	VII
Малий Мирон	1
Грицева шкільна наука	17
Оловець	35
Schön-Schreiben	61
Отець гуморист	73
Гірчичне зерно	129
Борис Граб	163

Передмова.

Оповідання, зібрані в отьому томику, в більшій мірі від иньших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблісків власного думаня, а кінчачи найвисшими ступнями середньої школи. Матеріялом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях „Отець гуморист“ та „Гірчичне зерно“ переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в иньших оповіданнях сього томика автобіографічний елемент виступає досить живо, то все таки не можна, як се чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень як частини моєї автобіографії, бо в усіх крім автобіографічного елементу мають ся також виразні артистичні змаганя, що домагали ся певного групуваня й освітленя автобіографічного матеріялу.

VIII

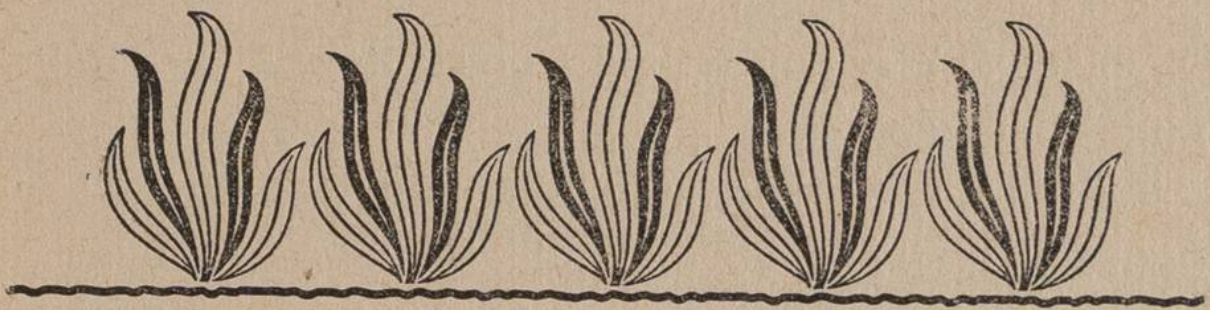
Найменше автобіографічного маєть ся в оповіданю „Борис Граб“, хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсности. Та тільки діяльність сього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Ані я не був Борисом Грабом, ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі ані пізнійше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом герої сього оповідання підмальовані, так сказати, значно по над їх природну величину. Се було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої „Борис Граб“ являєть ся маленьким виривком; та сеї більшої цілости, повісти „Не спитавши броду“, мені так і не довело ся скінчити; деякі дальші виривки з неї я подам іще в дальших томиках отсього видання. Додам тут, про первісний текст нарису „Борис Граб“, друкований у „Зорі“ 1890 р. ч. 9, тут являєть ся значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського.

Львів д. 20. мая 1903.

І. Франко.

МАЛЫЙ МИРОН.

I.

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішає ся ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекав ся дитини, і значить ся, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає головки з бодяків та ластівячого зіля. Серед иньших дітей він несьмілий і непроворний, а коли часом і відізве ся з чим будь, то говорить таке, що старці як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмієш рахувати?

— Я? а доки маю вміти? Пять, сім, парканацять.

— Парканацять! ха, ха, ха! А то кільки парканацять?

— Ну, кількож має бути? Я не знаю!

— Та то ні-кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинив ся близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотиреста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж зверг ся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю сьвяту бєш, е? Ти не знаєш, що земляця наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохі не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди до дому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збітки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівав ся і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упивати ся солодким запахом росистої конюшини та квітчати ся прилипчастими лопуховими їзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавши ся в високий зелений косітник або між густе, лапасте листе надбережного підбілю. Сидить

і вдивлюєсь у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря тай утікають чим борше в свою криївку, немов би закоштували незнати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронови плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сїрі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягає ся, — думка починає рушати ся.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушила ся й друга думка.

— Ба а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хибаж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому помістити ся в голові і він обіцює собі, що скоро до дому, то зараз запитає ся татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути з далека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопив ся, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через

річку, тай нараз зупинив ся. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очи. Він стояв як раз проти сонця і дивлячи ся в воду, побачив нараз замісь плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхає ся до нього, і зупинив ся. Як же тут іти в таку глибінь? І відки вона взяла ся нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернув ся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий як був. Се відкрите і втішило і здивувало його. Він почав повертати ся на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не сьмів. Усе здавало ся йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочить ся, і зїне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надій-

шов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапив ся до сїна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але бою ся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в водї. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут бояти ся? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон.

— А от яка глибїнь!

— Глибїнь? Ади, що не глибїнь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брїд, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осьмілив і Мирона і він перейшов через воду і побїг горі огородом до дому.

— Який се дурний хлопець! Пять лїт має, а ще броду боїть ся, — пробовкнув сусід і пішов до сїна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишає ся сам, але не в хаті. В хаті він боїть ся. Боїть ся „дідів у кутах“ т. є. тїний, боїть ся череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїть ся грубої деревляної клюки вбитої в віконце, що в повалі для пропусканя диму від скипок, якими сьвітять зимою. Мирон лишає ся на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зілечко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітни, або й так собі лежати на приспі та гріти ся на сонці, та слухати цьвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зіле і тата з мамою? — таке питанє

насуває ся йому ні з відси, ні з відти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую?

Йому здає ся, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очи. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очи — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудаканя курий, ні кевканя кані. Віднімає пальці — чути кудкудаканє, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудаканє, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усьміх.

— А вухами чує кудкудаканє, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготав ся, а мати остро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою :

— Іди приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женив ся, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудаканє.

— А чомуж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудаканє, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питанє не знайшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленем! Не вмів мислити, тай годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто будь другий каже йому: — Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучив ся, щоб вимислити а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконан, що він не вмів мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця на серед хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивив ся на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не

скаже. Ні відси ні відти здає ся йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сьміяти ся, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка як ніс її від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очи недвижно вперли ся в пустий простір, а далі мимовільно зупинили ся на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушають ся, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззирнули ся поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото сьвята Матінка дивить ся, дивить ся, а капусти не їсть?...

Бідний Мирон, хоть і як мучив ся, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що його на силу заставляли думати „так як люди“.

Сьміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „туманом вісімнадцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмю мислити так, як люди! — сказав він обтираючи сльози.

Що з нього буде? Який цвіт розіве ся з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучають ся по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них з маленьку не так як у людей: і хід і обличчє і волосє і слова і вчинки. А коли прийде ся такій дитині вік жити під тїсною сїльською стріхою, без ширшого досвїду, без яснїйшого знаня, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і вдасть ся придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібности дитини занїміють і занидїють у завязку, і з малого Мирона вийде кепський господарь або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвита ся на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрафить на лю-
бачого, і, що головне, не дуже вбогого вітця,
котрий схоче і зможе потягнути ся з остат-
нього, щоб своїй дитині отворити очи і сьвіт,
то тоді — щож тоді? Чи ви думаєте, що доля
дитини стане кращою, так, як звичайно розу-
міють люди кращу долю? Коби не так! У школі
дитина хапати ся буде науки на диво, впивати
ся буде нею, як недужий сьвіжим повітрем,
і скінчить на тім, що перейме ся правдами
науки і забажає перевести їх у жите. І стане
малий Мирон горячим проповідником тих правд,
понесе їх між темних і пригноблених, під рідні
сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його
доля! Навістить він і стіни тюремні і всякі
нори муки та насиля людей над людьми,
а скінчить тим, що або згине десь у бідности,
самоті та опущеню на якімось піддашу, або
з тюремних стін винесе зароди смертельної не-
дуги, котра перед часом зажене його в могилу,
або стративши віру в сьвяту, високу правду,
почне заливати червяка горілкою аж до ціл-
ковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

1879.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчив ся барз добре на фільзофії.

Стара співанка.

I.

Гуси зовсім нічого не знали про се. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про сей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав троха, почухав ся, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовиско. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але поплентала ся поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць

швякнув її прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій влади на пасовиску. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані в загалі ніхто з цілої череди — як їх було двацяттеро й пятеро — так ані одно не знало про близьке перенесенє їх володаря та воєводи на иньше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, с. є коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця до дому і там віддав його в руки матери, щоб його вмила, вчесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і не кажучи ні слова попровадив трепечучого в низ вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора зовсім у змінєнім виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, підняв ся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудуваня. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнутою головою, немов хотів йому добре придивити ся; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушеня, аж в кінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска! — відмовив гордо Гриць і відвернув ся, немов хотів сказати: „Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив,

щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питанє!“ А в тім може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, з комином на верха. До того будинка йшло багато хлопців, таких як Гриць, або й більших. По за будинком по городі ходив пан у камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш оту хату?

— Видзу.

— Памятай собі, се школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчити ся.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуй ся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, аби тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з отсими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов у огород поговорити з професором.

II.

Увійшли до сїний, у яких було зовсїм темно і страшно воняло торічною гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсїм нічого не видїв.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справувати ся, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусїв сидїти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тимчасом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засьміяли ся, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На що? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годить ся, як хто перший раз приходить.

У школі був гомін, мов в улию, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробило ся тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечех. Гриць дуже перепудив ся і зверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сьміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеви таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякали ся, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годить ся! Хто до дверей стукає, того треба по плечех посту-кати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеви.

— На, дурню, їдж, а борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їдж, дурний, а борзо! — напоминали хлопці, а самі дусились зо сьміху.

Гриць почав хрупати і на силу з'їв крейду. Регіт у школі розляг ся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого сьмієте ся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хоцу. А сцо то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годить ся кождому їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені воробці, попирскали до лавок, тільки Гриць остав ся зі сльозами в очах і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизив ся до нього.

— Як називаєш ся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілив ся? Га?

— Та я їв єрусалим.

— Що? який єрусалим? — допитував ся професор. Хлопці знов аж дусили ся зо сьміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнув ся по хаті, але не міг нікого пізнати.

— Ну, ну! Йди сїдай, і вчи ся добре, а єрусалима більше не їдж, бо будеш битий!

III.

Почала ся наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже сьмішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий із заду раз-у-раз старав ся уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всеї сили.

— На сцо то микаєс? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом їсти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи буває не здурив його сей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеви мимоволі аж сльози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім ó-свiтi не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо посто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га“. Грицеви, не знати чому, дуже се сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом на випередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і хочаби ще ліпше переконатися про се, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: „Чому не кличеш галамага?“ Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечех.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць у полудне вернув до дому.

— Вцилисьмо ся „а баба галамага“, —
відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не вхо-
дячи в те, що се за така дивовижна наука.

— Тазе вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуй ся! — захопив
отець. — Як тут у селі вивчиш ся, то підеш до
міста до більшої школи, а відтак вийдеш на
попа. Жінко, а дай но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його до дому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав до дому як раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на пам'ять і не раз навіть у сні з уст його вилітало се дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, якого йому не судило ся переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішали ся перед його очима і він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котре *ш* а котре *т*, котре „люде“ а котре „мисліте“. Про читане вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його

непонятливости, чи в кепськім навчаню професора, сего не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30 і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться ся від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“ та „попідволосників“, і як покажуть ся знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастійше думав про се. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Наконець змилував ся Бог і післав місяць липень, і змилував ся батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперези ся личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пасти.

— Ба! — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і сим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиску, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипав ся порохом. Про гусий він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лучило ся зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того нещастє кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродада в місті; важко прийшлось иньшим розлучати ся з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припав бездушного трупа за лапу до тоїж хворостини, волік його так

через ціле пасовиско, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив ястріб, коли раз відблукав ся від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда сего року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакови і гривій гусці, тай ще двом чи трьом молодим її донькам, череда сього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появил ся між ними з прутом, знаком своєї намісницької власти, зразу всі очі звернули ся на нього і тільки один німіючий сик здивованя дав ся чути. Але анї білий гусак, анї грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотанєм крил вони кинули ся до нього.

— Де-де-де-де? — цокотїла грива гуска.

— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивував ся білий гусак.

— Не, віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — дзьоботїли громадячись коло нього иньші гуси.

— То ніби, що я навчив ся? — формулував їх питанє Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботїли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов анї одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобув ся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавши ся, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов аби його ще більше пристидати :

— А кши, а кши!

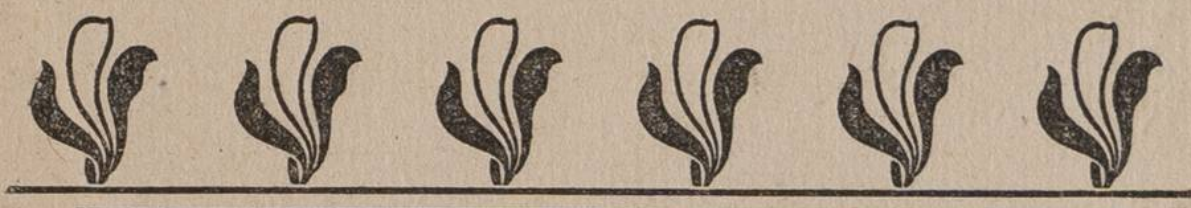
Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали? — подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

ОЛОВЕЦЪ.

Прошу ніяким сьвітом не думати, що се я розповідаю видумку, або що напис на заголовку сеї повістки — яка небудь метафора. Ні, діло справді йде про оловець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цалі завдовжки. А в тім як хто скаже, що півчетверта цаля, то також не піду з ним до вїйта судити ся. Але то знаю добре, що чотирох цалїв завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити й зарскарити ся, на чім сьвіт стоїть“. Півчетверта цаля, не більше, за-довгий був герой сеї повістки. Хоть то лїт тому чимало, як ми бачили ся з ним останній раз, се є, як я бачив його, бо він своїм затемперованим носиком хибаж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора

дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шіснацяти літ, — доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про нього, про півчетверта цаля за-довгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто, з срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто остро, а не надто й тупо, — саме стільки, кільки потрібно для сільського школяря.

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали з рана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорчасті, видні тільки по діаментовім блиску, коли в них заломав ся соняшний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім на верха. Його жовта політура полискувала ся до сонця, а срібні букви „Mittel“ видніли ся з далека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стін школи, немов силував ся вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, аби його виняти з тої хоть гарної але

дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармідер хлопців, що дожидали пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, як би вам лучилося побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповіднім положеню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нїм героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли-б його і сховали по просту до кишені. Інші 10% запевно навіть не схилились би по нього.

Я, признати ся щиро, належав до тих 90%, с. зн. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилив ся по нього і не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те, що я вельми втішив ся своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов оловець! Тай ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусь-нув його до торби, немов боячи ся, щоб сонце, котре так ясно сьвітило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій

операції була та, що мені й через голову не перейшло, аби котрий школяр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусів Бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може то був Жид гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що сей оловець лежав тут іще від торік і ніхто його бідного не видів. А може він упав у ночі з неба враз зо снігом? Аджеж бабуня казали, що нераз жаби падають із неба; чомуж би й олівці не мали падати? Так міркував я йдучи через подвіре до школи. Щож, хиба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його стать, одним словом, моя фантазія мов мотиль коло квітки, невпинно крутила ся й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдесть ся віддати його назад власнителеви.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи

не йде професор. Інші, сміліші ходили по класі, били ся, тручали ся поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Се мене дуже ввадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідууючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру, і весь затремтів — не знаю, чи з радости, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почала ся наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почав ся по давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаю ся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчать ся, сваволять і товчуть ся по давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближуєсь до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, май ся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить

нераз подрочити ся зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не бою ся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчив ся. О, ще й як навчив ся! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шиббах вікон, покритих густою росою?

— Ну, ну, не дуже ти жури ся моїми рахунками, — відповів я Степанови. — Уважай лиш, аби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанови також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якось так злісно, гризко, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налило ся кровю. Степан стояв хвилю передо мною і не кажучи нічого більше, дивив ся на мене зачудуваним поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів йому? За що засмутив його? Він же-ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гнівати ся на нього!

Такі мисли шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, осьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз із собою. Сте-

панів батько давнійше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз у раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся його і вважав його жорстоким чоловіком. За то малий Степан весь удав ся в матір, тиху, лагідну жінку з ладним іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то нераз стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, аби бодай на хвилю забігти до Степана, побавити ся з ним. Правда, ми нераз і сварили ся, як звичайно діти, але ніколи не на довго. Я, горячий до сварки а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхав ся так любо, немов хотів сказати :

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене !

Але тепер, по що я тепер розгнівав ся на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівав ся на нього ! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидав ся чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули з далека дотик олівця, тоді

знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увішов професор, почала ся година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувала ся таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі иньші хлопці муєли ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить ся.

Перед рахунковою годиною почув я в остатній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання й відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Та все таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушив ся в мині. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо в загалі писане чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з під моїх рук виходили криві, гачковаті, розлізлі, так

що звичайно подавали на старий пліт, у яким кожний кіл стримить у иньший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здібати ся з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнув ся на мене. — Ах, ти тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрости в обох руках, відтак підвів праву як міг до гори і ледво дістав до половини таблиці. Завданє, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходило ся писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючи ся пальцем на шибках у писаню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній а відтак долішній каблучок. Так я й навчив ся писати дома, так само взяв ся й тепер дрожачою рукою мазіуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастє, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучу ся тиснучи крейду до таблиці, то проклятуці штрихи все виходять такі худі та

тонкі, що ледво їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертаєть ся до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розумієть ся, знов після власної методи, с. є зачинаючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближше до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. Пятка подабала радше на 5, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти поросяча почеревино! (звичайний титул, яким професор іменував школярів), — то ти не знаєш, як пишеть ся 5?

І не ждучи відповіді на се питанє, професор одною рукою захопив зі столика широку левію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по клясі. Долоня моя налила ся кровю і стала якась ніби грубша, а по під шкірою немов мурашки забігали. Я, з малу твердий на біль, не заплакав, тільки скривив ся.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пише ся 5, — от так! — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав на сам перед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моім лиці такуж саму

(може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі на пів з усміхом, а на пів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися до долу, мов жито від вітру похиляє до долу пристигаюче, важке колосе.

— А ти старосто як написав 3? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляска ленією по лапі.

— А то що на верха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляска ленією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я.., про... прошу пана професора — чути крізь слъози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь оловець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів.

Ніяким сьвітом! А все таки при тих його словах я так запудив ся, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук. Щастє моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так — крикнув професор, — загубив? Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, Господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дни тому дуже сварив ся з Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, аби за вітця пімстити ся на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор троха п'яний, і що, значить, без бійки не обійдеться ся.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видко знав, що його жде, і не швидко рушав ся; професор ухопив його за довге, біляве волосє і виволік на середину.

— Тут стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я лекше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по друге тому, бо думав собі, що чень уже Степанови не буде нічого за оловець, коли його професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати

вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанови цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось бояв ся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені в нутрі, що коли буде що злого Степанови за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтїв, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри тай пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивить ся на нього, аби зловити його на чім будь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзиваєть ся Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожаючи стоїть при таблиці і мене шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближав ся з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі захопив Степана за волосє, перевернув

його на крісло і почав що сили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачить ся, тільки дужше дразнив опянілого професора.

— Аби ти знав на другий раз як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильнійше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діяло ся зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів оловець у мене, що я знайшов його і не віддав Степанови. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов зелізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, острый біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчили ся і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що не вважаючи на гробову тишу ніхто в клясі не чув мойого хлипаня.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впили ся в професорові коліна, ноги кидали ся в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку

Степана стрясав і здавлював трицять дитинячих серць у клясі, витискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діяло ся в мені підчас тих страшних хвиль, які чути перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сугасти, які мисли шибали по голові. Та ні, — мислий не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шіснацятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачить ся мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тімю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кожній низшій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, котрих нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дісципліна.

В кінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотив ся на поміст. Професор, червоний мов бурак, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно-що скотив ся Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій клясі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледво-ледво підвів ся на ноги і став, держачи ся рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезив ся троха і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпати ся не добре. Думка про се ще гірше дразнила його і він схопив ся і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітий, чи до не-присутних ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертаєть ся до нас і кричить:

— До дому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнене від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чутя. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушили ся з лавок і почали виходити з класи, то діяло ся се без звичайного шуму й товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли.

Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий остатній, ледво переступаючи ногами. Я бояв ся і стидав ся чогось так страшно, що рад би був у тій хвилі запасти ся під землю. Не знаю, хиба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менш його, — а тут іще той проклятий внутрішній голос раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його оловець я знайшов! І щоб би, бачить ся, на такий спосіб природнійше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видаєть ся, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо се зробити. І не то, щоб тепер іще я бажав заховати той оловець для себе, — де там! Він тепер ваготів мов камінь у моїй торбі, пік мою руку з далека, — я тепер ніяким сьвітом не був би діткнув ся його, не був би поглянув на нього! Ще як би хто був силою вирвав у мене торбу і витряс із неї все, так щоб і оловець випав, а Степан відтак міг його взяти, — ах, як би

я був радував ся такому випадкови! Але так не стало ся, — та й не до того було школярям.

Скоро лиш із класи та з професорського подвіря, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, иньші жалували Степана і говорили йому, аби конче пожалував ся татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив, — хлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, що бояв ся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бій ся, — потішали хлопці, хоть певно ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-абють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!... Ой, ой, ой!...

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов бодяки. Я побіг швидко до дому, весь дряхачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бив ся з хлопчисками! — крикнула при моїм вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той

пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосьвітенна!

Тітка була ще дівчина двацяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай се можна було сказати про її язик, який не любив ніколи „дармо хліб їсти“ і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи й слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учити ся, що там на завтра було завдано, — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого се йде. Я силував ся не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лица раз у раз сунули ся мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, аби раз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я бояв ся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучив ся, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сні снили ся мені в ночі, як я кричав, утікав ніби, ховав ся, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мене кололо терне з жовтою бли-

скучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — се також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що вставши рано я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метав ся та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питанє страшно перепудило мене, немов би хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та..., каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула з боку тітка. — Ну, та що там такого стало ся із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз до дому.

— Та який оловець?

— А во, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, тай нуж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледво бідний хлопчиско до дому доліз. А тут іще прийшов тай повідає, а ста-

рий медвідь сказив ся са бий дитину! За во-
лося, та під ноги, та обцасами!... Господи!
Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледво
водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, ру-
шити ся не може! Що то, так дитину ска-
тувати!...

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакав
ся в голос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачуду-
ваний.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — кри-
кнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я плачучи,
але хлипанє не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко
ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів оловець!

— Знайшов? Де? коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — про-
говорив я вже сьмілійше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанови?

— Я не знав, що то його, а він не допи-
тував ся.

— А потому, по школі?

— Я... я бояв ся.

— Бояв ся? Та якого дідька лабатога?
— спитала тітка, але я не відповів нічого на
те питанє.

— Ну, і деж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не сьмів позирнути на нього.

— Ну, дивіть ся, люди добрі, тай за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко лекше.

Того дня і цілий слідуочий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабій. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор: вуйко догадував ся, що певно його старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнав ся, — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер бояв ся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, — яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачив ся з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі, — але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по да-

вньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його оловець у себе і став ся причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

„SCHÖN SCHREIBEN“.

У просторій другій класі нормальної школи отців Василіян у Дрогобичи тихо, хоч мак сій. Наближає ся година „красного писаня“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писаня вони наняли собі сьвітського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькови ще й доси здає ся, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітує ся хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власти такого вчителя, дрожать наперед і „красне писане“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивує ся, чому се нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на корідор на звідини, вбіг до класи і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвилі тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної класи у отців Василіян, і нині перша година красного писаня. І хоть на селі він у писаню був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не йому журити ся наперед тим, чого ще не знає. Він здивував ся, чому се нараз так тихо стало, але про причину не сьмів допитувати ся нікого зі своїх сусідів — він же з ними доси дуже мало знайомий. Тай зрештою його се й не багато обходило. Серед тої, для иньших страшної й трівожної тиші, він тим вигіднійше віддавав ся найлюбійшому занятю — думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, аби він тужив за нею: він знав, що що понеділка побачить і батька й матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде до дому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті

природи, що розцвітала в його уяві серед сїрих, холодних стїн Василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближала ся над клясу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури до писаня? — запитав стиха один сусїд Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писаня! — повторив товариш і показав Миронови, як покласти скриптури, як каламар і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже! — пронїс ся шепїт по клясї, мов при наближеню якого грізного царя, коли на корідорї залунали кроки вчителя „красного писаня“. Швидко потїм отворили ся двері кляси і Валько вїйшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсїм не пригадував нїякого царя. Се був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волосєм на круглїй баранячїй головї, з рудими короткими вусами і рудою гіспанською борїдкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилицї враз із великими, на боки повідгнаними ушима надавали йому вираз тупої упертости й мясоїдности. Невеличкі жабїячі очі сидїли глибоко в ямках і блимали відтам якомсь злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері кляси і помахуючи тростиною,

вигинчастою паличкою. І від того крику, немо від вітру хмарної літної днини хиляє ся разом колосє жита, так само похилили ся до долу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно поленіюваними скриптурами. В руці у кожного школяря тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до кляси і вдивлював ся в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернув ся і зложив своє тіло в таке положенє, в яким уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнув ся і почав писати. З разу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці й до цілих речень, як на примір: „Бог сотворив сьвіт“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знанє красного писаня в численних викрутасах та довгих як сьвіт, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступив ся, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувши ся до трепечучої кляси, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчила ся, — тепер починала ся його економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, аби стрясти з них учений крейдяний порошок, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить з гори за добычею, так і він озираячись по клясі, зійшов із підвишеного градусу і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його злодея, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшись над скриптурою, працював зо всеї сили, аби вдержати перо в дрягачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрожала, кручки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, — навіть перо непослушне що хвиля крутило ся в пальцях, скрипіло, порекало, немов гнівало ся чогось і бажало як найшвидше з них видобути ся.

Валько став над ним, мов кат на душею, і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядати ся його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

вигинчастою паличкою. І від того крику, немо від вітру хмарної літної днини хиляє ся разом колосє жита, так само похилили ся до долу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно поленіованими скриптурами. В руці у кожного школяря тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до кляси і вдивлював ся в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернув ся і зложив своє тіло в таке положенє, в яким уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнув ся і почав писати. З разу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці й до цілих речень, як на примір: „Бог сотворив сьвіт“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знанє красного писаня в численних викрутасах та довгих як сьвіт, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступив ся, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувши ся до трепечучої кляси, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчила ся, — тепер починала ся його економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, аби стрясти з них учений крейдяний порошок, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить з гори за добычею, так і він озиравшись по класі, зійшов із підвищеного градусуса і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його злодоля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувши ся над скриптурою, працював зо всеї сили, аби вдержати перо в дряжачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрожала, кручки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, — навіть перо непослушне що хвиля крутило ся в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівало ся чогось і бажало як найшвидше з них видобути ся.

Валько став над ним, мов кат на душею, і злобно всьміхаючись, не кажучи й слова почав приглядати ся його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина і оперезала змиєю плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але раз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому силує ся писати погано, чи може з великої любови до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавши ся, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очи його вже звернули ся в другий бік і в другім куті класи вигляділи иньшу жертву. Там сидів Жидок, котрий по старинній привичці свого роду писав у задгузь, силуючи ся виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к сир“. Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако,

але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очи.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до Жидка.

Валько всіх Жидків у класі кликав „Мойше“, — хіба що се були сини богатих міських „тузів“, перед якими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртeltaвб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знитив ся і скулив ся як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготав ся Валько, призираючи ся Жидковому писаню.

— Пане професор... — зачав Жидок і за-п'яв ся.

— Ходи сюда!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, вся класа голосно зареготала ся, хоч усякий і собі тремтів та кулив ся. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранови всьміхнути ся, а всі, що стоять під його гнетом, будуть реготати ся без огляду на те, що регочуть ся власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув Жидкови крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь.

На ново зареготала ся кляса, всьміхнув ся Валько, але зараз же завёрсило ся його лице, він обернув ся до остатної лавки, де сиділи самі найбільші і найдужші хлопці і крикнув :
— Ану, дайте но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залéбонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки, і повели на градус. Тихо стало в клясі. Замість сьміху блідість виступила на всіх лицах, — тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін Василіянського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши се високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов посипали ся удари його тростинки по плечех та по руках бідних хлопців.

Яке вражінє зробила ціла ота наука на Мирона, сього сказати годі. Він раз-у-раз дрожав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутило ся в очех, мов серед бурі. Йому так і мерещило ся, що й його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова й стрічка скакали перед його очима, надували ся і переплутували ся, виглядали ще поганійше, ніж були на правду. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенув ся, захопив за перо, талпнув ним у чорнило і поволоїк по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?

Мирон зачудувані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалив ся на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підойміть його! — крикнув Валько. З задної лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилию парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держала ся на в'язах і хилила ся до долу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужший силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхати ся сюди! — проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був троха побоювати ся свого вчинку, але хлопський син, — значить ся, можна його бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімне ся.

Валько не помилив ся в своїй рахубі. Ніхто не впімнув ся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а став ся першим насїнем обуреня, погорди і вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства.

1879.

ОТЕЦЪ ГУМОРИСТ.

I.

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців Василіян, славу гумориста. То чесна, щира, отверта душа, що в кожде товариство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садить ся на дотеп, як се чинять иньші, а про те відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сьміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого сьмішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до мелянхолії як до веселости накліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще мабуть перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти школярі, скінчивши другу клясу, мали роз'їжджати ся на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катихит о. Красіцкый, сказав нам :

— Ну, на другий рік будете мати господарем кляси о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише бою ся, щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброти та не розвезли ся як циганські пуги.

— Ні, ні, ми сього не зробимо! — кричали ми радісно, і в тій щасливій надії роз'їхали ся до домів.

Слідуючого шкільного року третя кляса нормальної школи була незвичайно численна. По інавгураційнім богослуженю нас завели до великої кімнати, цензор Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших на переді, а більших на заді; одна лавка, що стояла окремо за зелізною печею, боком до всіх иньших, лишила ся порожня. Ми й не допитували в цензора, чому се так. Ми не дармо були третьоклясники, і знали, що се по давно заведеному ще Єзуїтами звичаю „осляча лавка“, так сказати, карна кольонія кляси. Кому то доведеть ся заселити її? Та я сумніваю ся, чи хто з нас у ту хвилю думав про се. В клясі було шумно, весело; вакаційне повітре ще не вивітріло з наших голов, а до того надія на такого доброго господаря кляси окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сьміяли ся, деякі ходили по середині, і навіть сам цензор Заяць відложив на бік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офі-

цязьльно іменованій цензором, бо се залежало від нового господаря кляси.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок оповіщаючи початок години, залопотіли в коридорі поквалпні кроки якихось запізнених школярів, почули ся якісь крики, стуканє дверима, і в клясі залягла тиша. Чути було клекіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики Жидків: „Сьвіже сьїріки!“ квик поросят та скрип бойківських немазаних, щиро-деревляних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цьвяшка зелізного. Діти в клясі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотанє, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить по середині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він — Цст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стуканє кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Близше, близше до дверей нашої кляси... ось нараз відчиняють ся двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкова фігура з широким, видовженим якось наперед, мов конячим лицем, чорним мов щітка наїженим волосєм, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборідєм,

на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна рясa, переперезана чорним, широким поясом, але роблена якось мов не на його міру, здавало ся — за широка на нього, так що його худе тіло телімбало ся в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіє не то голодного, не то хорого чоловіка. Жерела веселости, тої що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкає з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехета о. Красіцького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор велівши нам сісти — говорив, розумієть ся, по польски, бо се тоді, *nota bene*, ще за так званої германізації (се що тут оповідаю, діяло ся в 1864 році) була — не знаю чи з гори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі оо. Василіян, — маєте тут нового вчителя і господаря класи, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, аби мені не потребував жалувати ся на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикrostи. Ну, отже! — І з сим словом, яке від біди мало заступати німецьке „also“, що ним о. Барусевич любив сипати що хвиля в своїй зви-

чайній, байдуже, чи польській, чи руській розмові, він подав руку новому вчителю, супроводив його до ступнів „градуса“ — підвешеної дощаної платформи, на якій стояла з одного боку, ближше дверей, учительська кафедра, а з другого, ближше вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений повстанєм із місць, вийшов із класу.

II.

— Ну!

Се було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на ґрадуся, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої рясини розвернулися і під нею видно було чорні, брудні штани впущені в високі холяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселости, то про те ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сьміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди, а потім зирнувши остро по клясї озвався:

— А то що? Чого сьмієтесь?

Ми затихли.

— Хиба я вам позволив сьміятися? Хто вам позволив сьміятися? — допитував він остро позираючи по клясї.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катихита, на яких було повно жартів та сьміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сьміх якимось злочином.

— Я тут і господар кляси! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною. — Памятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сьміяти ся, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в клясі всьміхав ся.

— Halt! Ти там! Як називаєш ся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сьміхуна.

Ученик сказав своє імя й прозвище.

— Ти чого сьмієш ся?

— Я не сьмію ся.

— Як то ні? Адже я бачив.

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сїдай! А на другий раз пильнуй своєї „хотячи“, бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почав ся звичайний порядок першої години: укладанє катальога, знайомленє вчителя з учениками, розсаджуванє по місцях. О. Телесницький зрештою що до сього остатнього пункту на разі приняв розсадженє доконанє цензором Заяцем, при чім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тимчасом широкими кроками ходив по класі, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанню, підхапував насьмішливо помилку, повтаряв її на різні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Géssell! Der Gésell! — кричав він. — А може там є der Gisell, der Gósell, der Gásell, га? Ану подиви ся!

— Ні, нема, тільки der Gésell.

— Тільки der Gésell! Га, га, га! То диво. А може там є der Geséll?

Хлопець, що доси не знав, чого зупиняється о. учитель при цьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентується німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Geséll.

— А видиш! Нарешті доглулав ся! Ну, отже: der Gesell! Читай далі.

Коли-б ми були старші тай розуміли ся на психольотії, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гу-

мору о. Телесницького була іронія, той гризкий плин, що тече з жовчевого успособленя, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, в хорого організму або з хорої душі. Ми, розумієть ся, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького, то не для нас страва, що в ньому криєть ся щось злобне та завидюще, щось таке як той демон, що нічю кидає ся під ноги пішохода і звалює його на землю, або стромляє кимаче між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся або колесо зломало ся. Сей злобний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та дусив їх. Та се були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III.

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так. О. Телесницький кричав, сердив ся иноді, говорив кпинами та насьміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпливости, але лекції проходили спокійно. Ми привкли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замісь пояснень часто мали „паци“ а замісь добродушної терпливости різки, — і о. Телесницький міг видати ся нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від иньших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він поки що не виправдив. Навпаки, він робив ся день від дня якийсь похмурійший та понурійший. Здавало ся, що він хорий, що йому чогось не стає; його лице видавалось иноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитости він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядав ся довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одно. Хоча се була третя кляса нормальної, по теперішньому людвої школи висшого, міського типу, і ми ледво дійшли в граматиці до деклінацій та конюгацій, то все таки ми, особливо ті, що мали бистрійше око і не дримали в часі науки, мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для сього низесенького ступня розпоряжав замалим засобом знаня. Аритметичні задачі, подані в нашім *Rechnungsbuch*-у, робили йому трудности; навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розріжненнями частий мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене у-перве в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти реченє: *Im Sommer herrscht grosse Hitze*. Він переклав по польськи: *W lecie panuje wielkie gorąco*. Далі йшло реченє: *In der Hitze spazieren ist schädlich*. Ученик зацукав ся.

— *W go... w gorą...*

— Ну, що? Як же буде: *In der Hitze*?

— *W gorącem*.

— Як, як?

— *W gorącu*.

— Га, га, га! Як, як?

— *W go... go... gorącości*, — пробулькотів збитий з пантелику хлопець.

— Га, га га! — зареготав ся о. Телесницький. — Як ти відміняєш, як? Ану відміняй за порядком!

— Gogaço, gogaça, gogaçeseti...

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш gogaço?

Хлопець не знав, що відповісти. О. Телесницький став перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так як tato?

— Ні.

— Ну, то може так як мама?

— Ні.

— Так як osioł?

Хлопець скривив ся. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі сльози.

— Ну, що-ж, не видобуду з тебе? Осле, алеж gogaço відміняє ся так само, як zimno. Отже семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від gogaço?

— W go... gogaç...

Вірне почуте мови у хлопця бунтувало ся против тої паралелі. Він розпучливо озирнув ся довкола, а нарешті промовив рішучо:

— W gogaçzse.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що сей поневолі витягнув високе „ай“, і крикнув:

— Алеж „w gorącie“, тумане! W gorącie!
W gorącie! Запамятай собі се.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш? — запитав о. Телесницький.

— Прошу отця професора, gorąco не відмінює ся, — випалив я.

— Як то не відмінює ся?

— Gorąco, се не іменник анї прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відмінюють ся.

— Так? — протягнув о. Телесницький.
— А „zimno“ що таке?

— Таксамо прислівник.

— А „zimno“ відмінює ся чи ні?

Я став мов розбрікане теля, що стукне ся лобом о стїну.

— Відмінює ся.

— А бачиш! А як же ти перекладеш: die Hitze?

— Ura!

— Га, га, га! — зареготав ся о. Телесницький. — Упав, упав, упав! — і повтаряючи се слово кумедним руським виговором він бігав, майже скакав по клясї. — Га, га, га! Упав! Ну, будеш ти в мене упав! Памятай, від нинї ти називаєш ся упав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! Ану, забирай ся з сього місця! Перенеси ся до тої лавки, там коло печи!

І він показав осяччу лавку. А сам побіг до таблиці, захопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами UPAW.

— Тут маєш сидіти, де твоє нове імя написано! Ану, марш!

Я не знав, чи плакати, чи соромити ся, чи випрошувати ся. Я, сказавши правду, не розумів ситуації, і мовчки переніс ся на своє нове місце. В класі зробив ся невеликий гамір; дехто сьміяв ся; иньші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи се був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV.

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив в повні свій талант. Се був талант *sui generis*, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестованя допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня підчас години, не знати як і відки в руках о. Телесницького появила ся невеличка тростинка. Тонкий, може на пів метра довгий шматок звичайної іспанської тростини. Ми не бачили, щоб він уходячи до класи мав її в руках. Аж підчас годин — здаєть ся, підчас німецьких вправ, не знати як і відки вона появила ся у нього. Мабуть була доси захована в холяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважали її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він диктуючи зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сьмілійші зирнули на о. професора і побачили в його руці тростинку.

Розумієть ся, вид сього педагогічного знаряду не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинили ся в писаню ; навпаки, можна сказати, що сей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писаня, більшого замилуваня до мудрости диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та успособленю о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий ; його очи відзискали блиск, його рухи живість, елястичність та свободу. Від часу до часу він усміхав ся солодко, очевидно любував ся якоюсь думкою, може якимись споминами, що будили ся в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктоване він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і не кажучи ані слова хльоснув його з усеї сили по зігнутих до писаня плечех.

— Ой-ой-ой! — скрикнув не так може з болю, як із перестраху хлопець.

— Га, га, га! — зареготав ся над його головою о. Телесницький. — А ти як написав vergeben?

— F-e-r-g-e- — слезував ученик.

— А фау! а фау! а фау! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожду научку новим ударом тростинкою по плечех.

— Та я вже знаю! знаю! знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але се тобі на завтра, на послізавтра, і присно і во віки віком амінь! — зажартував о. Телесницький по руськи і далі періщив бідного хлопця, а сам реготав ся мов божевільний.

— Прошу отця професора! — благав ученик крутячись на місці, а далі дав нурка і сховав ся під лавку.

— Зараз вилізь! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець професор мене забють! — говорив переляканий хлопець з під лавки.

— Не бій ся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинув ся на нього, спіймав за волосе і почав товкти його головою до лавки.

— Се за те, що ти ховав ся! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі. Маєш мені носити їх до завтра. Га, га, га! Не сьмій ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми діти помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що бите озвірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши сього огидного знущання над хлопчиком наш учитель був веселий, усьміхав ся, жартував, мало не підскакував ходячи по клясі.

— Отже то аби ви знали, — говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне стало ся, — що vergeben, verjagen, verzeihen, verleihen і иньші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знає таке слово?

— Verdrehen! Verderben! Vermindern! — лунали голоси з ріжних лавок.

— Fertig! — сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що? — схопив ся о. Телесницький. — Хто то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пише ся fertig?

— На початку еф.

— А по щож ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до тамтих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сьміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Від тепер о. Телесницький уже не нудив ся, не жовк та не нидів підчас шкільних годин. Він мав пишну забаву, що очевидно додавала йому гумору, апетиту й здоровля. Він входив у класу мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами як необмежений пан наших тіл і душ. Та в десятеро чуткійше гуляла його тростинка. То значить, не та перша,

маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ся перша не вдержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла иньша, блідо-соломяної барви, густо-суковата і значно грубша. Ся була любійша нашому катови, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужший крик, писк, лемент, — і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по клясі регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив острити свій дотеп на прозвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи козаче, атаманом будеш!

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготав ся і жартував:

— Ов, ти мабуть не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю бе! Козю-козю-козю бе!

І бе й любує ся несвіцьким вереском дитини. А покине сього, дивись, за пару минут чепить ся Мороза за якусь помилку в таблиці множення і вже знов жартує:

— Мороз — Боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und

neunzig, так? А einmaleins! А einmaleins! А einmaleins! Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли було його рука втомить ся і йому прийде потреба відпочати, то він ходячи по класі солодко всміхає ся дивлячись на перелякані, заплакані лица дітей. Чим більше було таких лиць у класі, тим веселійше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мученици і праведници! — приговорював він, немов присолюючи болючі рани своїх жертв. — Прийдіте, єлика праведна, єлика прелюбезна. Перший Мороз — хтів би добре сісти та не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак — чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипук — чує, що задок запах. Четвертий Матківський — і в того фелер таківський. П'ятий Ортинський — дістав за свій розум дитинський. Шестий Федермесер — і в нього ist nicht besser. А семий Алерганд — дістав mit starker Hand.

По кількох неділях такої практики довів класу до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чим раз гірші. Хоч усі вчили ся і силкували ся як мога встерегти ся побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливійші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого; иньші хоч і вмiли, але переконавши ся, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вмiли нічого, тратили віру в себе.

махяли рукою і або йшли до класи в надії на ласку божу, що ануж як небудь страшний Василіянин не догляне, не „вирве“ їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містом, ніж наїдати ся страху і відбирати кару день у день. А в класі тимчасом стояла не-настанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста.

V.

Ми жили весь час мов у тумані. Хлопччі веселощі щезли; діти ходили мов пригомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом заборонені і навіть карались инколи; та ученики третьої кляси того року коли й здібні були до якої забави, то хиба до такої, що починала ся і кінчила ся бійкою. Били ся між собою, били ся по вулицях з Жидиками, з термінаторами, з уличниками. Я не знаю, чи иньші діти жалували ся своїм батькам та онікунам на ті щоденні побоевища в клясї; здаєть ся, що так, бо чутка була, що деякі богатші купці Жиди бачучи, що їх діти приносять день у день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалувати ся до ректора, а коли се не помогло нічого, повідбирали своїх дітий зо школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на вигране справи не було надії; біте вважало ся тоді в Дрогобичі

неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Що до себе знаю, що я нікому не жалував ся, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тягли ся день по день цілий рік, врїзала ся дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаю ся десь у бурян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гиляки, цвїти, все, що можна знївечити, бю й січу, доки довкола мене не стане найобридливїйша руїна. Богато разів господарі й господині сварили на мене за се, бо я в своїй вандальській заїлости не розбирав, чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиву, осет та лопухи, чи пожиточі — бураки, фасолю, помідори та иньшу городовину. Надто в ночі я зривав ся, кричав, рецитовав лекції а потім плакав, просив ся, так що „цьоця“ не могла видержати зо мною і нераз будила мене штурканцями питаючи на пів добродушно, а на пів сердито:

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчив ся добре і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між катедрою, де з початком кожної години засїдав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лиця і у яких по

його словам, малювало ся на лиці нечисте сумління — він мав звичай викликати відразу перед ірадуся десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покоштували його тростини — отже кажу, між катедрою і моєю, себто „ослячою“ лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може на пів метра високим підмурованєм, і закривала мою лавку перед його зором, так що ми, горожани сеї лавки, зглядно рідко попадали ся на очи о. Телесницькому, звичайно аж тоді коли він по перших екзакуціях попадав у веселий настрій, збігав із ірадуса і починав жартуючи та підскакуючи та розмахуючи руками бігати по клясі. А в таку пору він бував „добрий“, любив, коли ученики вторували його ідіотичному сьміхови і хіба виємково причепив ся до кого з невикликаних до ірадуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та про те вражіння того року лишились у мене незатерті, болючі й доси, і не в одному — чую се — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені не мало душевної муки в цілім житю. Певна річ, що й з иньшими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом у ослячій лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою а сплющеною з боків, як

я не бачив ні в кого потому. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у Василіян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третьої кляси, але те знаю, що в третій клясі він був справді „ослом“: ані читати добре не вмів, ані додавати, ані писати, — про відміни, складане німецьких речень, множене та ділене й не говорити. Я не тямлю, коли й яким випадком він дістав ся до осячої лавки — певно не обійшло ся без посередництва тростинки о. Телесницького. Але посадивши його тут наш кат на якийсь час лишив його в супокою. „Заривав“, себто запитував иноді, коли був у добрім гуморі, але не одержуючи відповіді вдоволяв ся стереотиповим дотепом: „Волянський — осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни“ — і йшов далі.

Я з разу за прикладом иньших хлопців, а головно самого вчителя також сьміяв ся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. и. Але швидко між нами виникли зовсім иньші відносини. Почало ся з дрібних, товариських послуг: сему з нас треба пера, тому оловця, сей забув чорнило, той книжку — почали ми по троха ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський — добрий хлопець. Далі, на павзах, виходячи зі школи або перед початком години ми заходили в розмови. Звичайно, як діти, як селянські

сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та занятя. Оказало ся, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті річи давали нам тему до безконечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали „злобу дня“, всю ту погань, що нас окружала в клясі. Показало ся ще одно — Волянський умів оповідати чудово. Він не запинав ся, не гикав ся, не повтаряв поодиноких слів, як чинив відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свобідно, були добірні та якісь такі мельодийні, що від разу хапали мене за серце. Оповідав як старий, поважно, хоч ані крихти не „садив ся“, з якимось відтінком тихої мелянхолії. Доси бренть мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; доси триває почуте чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягне ся десь у безмежну далечінь — се вражінє його оповідань. Змісту їх не тямлю, але вражінє не затреть ся в душі до смерти. Коли було зачне оповідати, то зараз немов иньший робить ся, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повтаряв ся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось сьвіже, а може лише таким сьвіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бжола в меді з чужого улія, і зробив ся майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з пів години, помучимо ся. Що було до писаня — рахункові задачі, німецькі задачі, те напишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а устного не може похопити.

— Ні, — скаже сумно, — не бере ся се моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо дебудь у куті — чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас кіхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпали ся його власні вражіння та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг ні за що затишити, як відміняє ся die Biene, а як der Bär, кілько буде 7×8 а кілько йде 7 у 65, — той сам „осел дарданський“ знав на память невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно та плавно, що я привикши з малку чути добрих сільських оповідачів і то добрих на різні лади, і жартливих, і сумовитих, — при його оповіданнях сидів мов зачарований. Доси я згадую про сього хлопчину як про невияснений для мене психольогічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповіданє в моїй присутности,

то певно вийде що найменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до річи, без зайвих фраз — і, що найцікавійше! ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази. Його оповідане плило гармонійно мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спинається, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертає в зад. Я був так очарований його казками, що хоч плохий каліграф, пробував записувати їх — звісно, з пам'яті, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую троха, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла по над свій дійсний розмір. Сконтролювати сього не можу; спомини, се справді — *Dichtung und Wahrheit*. Чим більше і щирійше мемуарист силкується перенести вповні з усіми фарбами й тонами той образ давно минулих подій, який лишив ся в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнійшого, нанесеного течією часу. Алеж зусиле в противний бік, подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть

деревляні рами — ще шкідливійше для вірности споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тїнь замість конкретної дійсности.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсности він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавало ся тоді й здаєть ся тепер, — кому яка шкода з того? А злочин того, що був — знов так здає ся мені — причиною його смерти, через се таки не буде менший.

А причиною його смерти був не хто иньший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький! Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить що раз він „узаяв ся до нього по своєму“. Викликав його до ірадуса, почав питати і зараз на першій хибній відповіді так засьміяв, закпив, загулюкав його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти у нас таки нічого не вчиш ся! — кричав о. Телесницький торгаючи його то за руку, то за вухо, та скачучи довкола нього мов кат довкола грішної душі. — Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні тай ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивити ся тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просив ся, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Сей вхорив чим раз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато бідний, тратив ся на штанята... Штанята нічого не винні. Стягніть йому штанята.

Волянський кинув ся мов ужалений. Я бачив з далека, як його бліде лице нараз обілляло ся краскою. Він кинув ся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилуваня:

— Прошу отця професора! Я вже буду вчити ся! Не буду ні їсти ні спати, доки не навчу ся всього! Прошу мені дарувати ще сей раз! Лиш сей остатній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи. — Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розціпати його штани.

— Прошу отця професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні! — кричав о. Телесницький. — Ти засидів ся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти!

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу, метрову паличку з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кілька день уже жалував ся о. Телесницький, що не може на-старчити тростин на нашу клясу, а отсе того дня ми побачили на кождім вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, по що вони там стоять — одні догадували ся, що для піддержуваня фіранок, иньші міркували, що се тички для тиченя фасолі, що росла під вікнами в монастирськім огороді. Про властиву ціль тих знарядів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важив ся висловити здогаду. А проте всі з респектом гляділи на ті загадкові палки, і хоч учителя не було в клясї, ніхто не важив ся доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руки один із тих бучків і помахуючи ним весело наближав ся до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначенє. Тимчасом з Волянським зробила ся несподівана зміна. Неминуча тай ще ганебна бійка, якої доси не бачила наша кляса і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Сей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнув ся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його

з заду і кинув ним на ґрадус. Він закусивши зуби почав фицкати ногами. О. Телесницький з бучком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом як раз у тій хвилі, коли вчитель схилив ся в низ, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Овва! — скрикнув о. Телесницький хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був мабуть не дуже сильний, бо він винявши з кишені хустку лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і не тратячи доброго гумору говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, се у нас не йде! Сього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тимчасом разом з цензором таки перемогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на ґрадусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинув ся що сили бити бучком по голому тілу. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинив ся; він смакував сей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати:

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, се ще красше! — жартував о. Телесницький. — Зовсім так, як тій пісні співають ся:

Dobyl tak pięknego głosu baraniego,
Aż się stary Józef przestraszył od niego.

А потім удари посипали ся густо, градом.

— Ти мене до крові, то й я тебе до крові! Кров за кров! Кров за кров! — приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пицане нещасного хлопця, ніщо не зрушувало ката. Ось із під вільхових сучків показала ся кров, потекла струмком по білому тілі, на сорочку, на дошки градусу. О. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризькана кровю, а з неї кров підчас розмаху почала бризкати по білих стінах кляси. Волянський лежав тихо, очевидно зомлів.

О. Телесницький зупинив ся. Дихав важко з натуги. Закровавлену хустку відняв від уст, потім вийшов на корідор, приніс склянку води і хлюпнув на зомлілого хлопця. Сей отворив очи, застогнав.

— Га, га, га! Пане Волянський! А як вам дрімало ся? — жартував о. Телесницький. — А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, допоможіть йому вбирати ся!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели з порядок його одежу, раз у раз піддержуючи його.

— Ну, щож ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го, го, синку! Бачиш тепер, як то у нас виглядає? Ади!

І він показав йому закровавлену палку і кроваві кропки по стіні, що набризькали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називає ся? Отже знай, се кутя з маком! Ти бачив, як на сьвятий вечір кидають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Не тямиш? Правда, кажуть: Сій ся, роди ся жито, пшениця, всяка пашниця! Так само і в нас. Із отакого сїмя має вирости пильність, умілість, послух, покїрність, пошанованє старших і всяка иньша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський тихо стогнучи стояв на місці. Помічники цензора взяли його по під руки і повели до лавки.

Сїдаючи він скрикнув з болю.

— Га, га, га! — реготав ся о. Телесницький. — А що, бігають мурашки? шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре засиджувати ся на однім місці! Га, га, га! сьмійте ся, хлопці! Сьмійте ся!

І вся кляса зареготала ся силуваним сьміхом.

— От так! То гарно! Так належить ся! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сьміяти ся і тоді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за се!

Поки йшов регіт у клясі і все оте дике знущанє над дитячими душами, я в ослячій лавці, обік покараного товариша дусив ся від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло в нутрі, проймало болем, соромом і жалем, мов би я сам був винен усьому тому, що тут стало ся, мов би я сповнив тяжкий злочин дивлячи ся спокійно на се катованє, не кричачи гвалту або не лягши сам під удари. Я потайки схилив ся і цілував і слізми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці ані в губах. Очи й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванєм, не то з німою подякою, і прошептав:

— Проведеш мене до дому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господини все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по клясі розмахуючи кровавою паличкою і шукав нової жертви для свого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його квартиру і розповів усе його господини. Бідна міщанка аж за голову вхопила ся побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи кроваві штанці від його ран вона ридала як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала не-люда монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, аби списав *visum perertum*, та мабуть не зробила сього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечером, він лежав у сильній горячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене до дому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалене мізку. Ми ховали його з парадною, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI.

Та се я перехопив ся троха в хронологічнім порядку подій, забігши аж до покараня Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того страшного року. О. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сьміяли ся по його наказу.

Певна річ, ся боротьба була зовсім дитяча. Про якесь свідоме, солідарне поступуванє, про можливість якогось супротивленя, якогось протесту з нашого боку у нас не було ані думки. Навіть на те, щоб жалувати ся кому будь на поступуванє нашого господаря кляси, ми не швидко надумали ся. Тай кому було жалувати ся? Що до ректора о. Барусевича, то хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. О. Телесницький упередив нас, сам раз у раз

жалував ся на нас, що ми лїниви, непослушні, свавільні і що без бїйки не можна собі з нами дати ради. Очевидно він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на бите та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашої кляси, вчитував нам острі вагани та докори, побув звичайно з пів години на лекції, а переконавши ся наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив здвигаючи плечима, очевидно лишаячи о. Телесницькому вільну руку, робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому катихиту о. Красіцькому ми найскорше були-б пожалували ся, та на жаль він зараз з осени захорував і науку релїгії замісь нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по різдвяних сьвятах о. Красіцький видужав на стілько, що міг прийти до нашої кляси.

Він увійшов як звичайно — по тихо, так що ми не чули його кроків, потім прожогом отворивши двері і мов із засїдки зазираючи до кляси та регочучись своїм веселим, добродушним сьміхом:

— Га, га, га!

Ах, але се не був його звичайний, давній сьміх! Се була якась силувана, позичена веселість. І лице о. катехита не було давнє,

кругле, здорове, радісне з блискучими, веселими очима. Тепер воно було якесь запале, цеглясто-червоного коліру, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Тай ми на його сьміх не відповіли по давньому, дружнім, веселим реготом, але як миши в пастці сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехотя всьміхався. О. катихит звільна, з простягнутою наперед головою надійшов на середину класу, став і довго роззиравався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого, або мов заблуканий роззираєся не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жартливим острахом у голосі. — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не сьмієтеся? Як то, ви не тішитеся моїм приходом?

— Тішимося, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішитися. Щож, як же вам жилося за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. О. катихит почав випитувати одного по одному, почав, як то кажуть, тягти за язик, і тільки по якимось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. О. Красіцький зразу не хотів вірити, велів одному, другому, третьому роздягатися і аж ахав, аж руками

об поли бив ся, бачучи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загоєних ран.

— Бійте ся Бога! А се що таке? — мовив він. — Хиба ви не вчите ся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч-би ви були не діти, а стадо овець, то й то так знущати ся було-б гріхом. Ну, ну, цитьте! Вже я поговорю про се з о. Телесницьким і з о. ректором, якось то воно буде.

Бідний о. катихит очевидно не знав, що своїм добрим наміром ще погіршить наше положенє. Другого дня перед першою годиною рано прибїг на наш корідор манастирський лямполиз — ученик із четвертої кляси, що жив у монастирі, діставав тут харч і одежу (головно завдяки о. Красїцкому), вчив ся в школі і рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв ролю паламаревсго помічника, — і викликавши кількох учеників нашої кляси, в тім числі й мене, на корідор, мовив з видом немалого заклопотаня:

— Бійте ся Бога, хлопці, що ви наробили вчора?

— Та що таке?

— По що ви наговорили о. катихиті, що о. Телесницький бє вас?

— Або що? Хиба се не правда?

— Та що з того ! Тепер будете мати біду.

— Яку ?

— Вчора в рефектарі о. катихит почав ганьбити о. Телесницького. З разу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то не правда, що хлопці лїниві та свавільні, а пробите набрехали, о. катихит розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонїв увесь як бурак, кинув ложку та як не крикне: „Отче, що ви без серця, се я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без чести. Ви дуже помилилися в виборі свого званія. Вам треба було йти на псобийника, не на сьвященника й учителя“. Тут о. Телесницький зірвав ся з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені велїли забирати ся геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш то знаю, що о. катихит прийшовши з рефектара зараз положив ся до ліжка і почав кашлати кровю. Я побїг по доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катихит лежить хорий.

Лямполиз угадав. О. Телесницький прийшов до кляси в надзвичайно веселім настрою і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки вся кляса один у одного не закоштувала буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька мінут вели завзяту бо-

ротьбу чотири що найдужші хлопці і якого повалено на градус аж при власноручній помочи о. Телесницького. От то була для нього радість! Не мало дотепів висипав він того дня, а найудатнійший був остатній. Він написав на на таблиці великими буквами:

Dnia 15 grudnia wielka klęska w III. klasie.

А під тим по руськи:

Дня 15 грудня великая кляска въ III. клясѣ.

— Га, га, га! — реготав ся він. — Ану, ти Упав! — се він до мене так. — Чому то називає ся кляска?

— Бо як біють, то кляскає, ляск іде — відповів я.

— Добре. Отже маєте мені кожний на завтра переписати се по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затямили собі на ціле житє, і щоб знали, як перед одним професором жалувати ся на другого.

О. катихита Красіцкого ми вже більше не бачили в клясі. Після тої памятної сцени в монастирськїм рефектарі він як зляг у постелю, то вже не підняв ся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам „лямполиз“ оповідав мені, що виїжджаючи з Дрогобича о. Телесницький хотів було зайти до келії хорого о. Красіцкого і попрощати ся з ним. Але хорий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм життю я не бажав нікому зла, не сварив ся ні з ким і не памятав заподіяної мені кривди анї зневаги. І о. Теле-сницькому я не памятаю того, що він говорив мені. Але того що він робив з дітьми, я не прощу і не розгрішу ніколи. Бог як хоче, може простити, але я не Бог. Коли через се грішу, то радо понесу сей гріх на той сьвіт. Але мені здає ся, що я сповнив би десять раз більший гріх, як би подав йому руку, як би дружно стиснув ту руку сплямлену найтяжшим злочином — систематичного, масового діто-вбийства.

VII.

Та поки що о. Телесницький мав необмежену власть над нашою клясою і задержав її до кінця року. Правда, йому прийшло ся поборо-ти ще одну опозицію, але з сею він упорав ся ще лекше й швидше, як з о. Красіцким. Ся опозиція, се був „пан Білінський“, інтере-сна поява тих часів, про яку годить ся тут сказати кілька слів.

Ми діти не знали докладно, хто такий той пан Білінський, хоча він був щоденним гостем у нашій школі. Лише пізнійше я дові-дав ся, що се був колись народній учитель, який по довголітній праці осліп на очи, стра-тив службу і не маючи иньшого способу житя, а може кермуючись і иньшими мотивами, іде-альнійшого характеру, осів у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькій вулиці чи над Солоним Ставком, і отворив там sui generis пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітий заможнійших селян

або й сьвящеників на кватиру, по десять, два
нацять або й п'ятнацять; його жінка й най-
мичка варили їм їсти, прали шмате, шили оде-
жу, навіть шапки (по тих шапках, незугарних
та однакової форми, які ми прозивали гірка-
нями, можна було й пізнати пансіоністів пана
Білінського), а сам пан Білінський виконував
над ними не лише домашню опіку, але надто
й працю корепетитора, перероблював лекції,
вишитував, доглядав писемних вправ. Хоч не
здібний до публичної служби, він про те не
був зовсім сліпий; не знаю, яка була у нього
слабість, досить, що бачити він міг лише зо-
всім з близька, притулюючи книжку майже
аж зовсім до носа або носа до таблиці, а хо-
дячи або сидячи раз у раз махав головою то
на право то на ліво, мов перебігаючи з близька
очима рядки якоїсь дуже великої книги і по
скінченню одного живо біжучи знов до против-
ного кінця. Та що було найцікавійше в появі
пана Білінського, так се те, що він виробив
собі у о. Василіян незвичайний на ту пору
привілей; що день разом зі своїми пансіоністами
приходив до школи, розміщував їх по клясах
і сам сидів у школі весь час шкільної науки,
годину в тій клясі, годину в иньшій. Він сїдав
звичайно в остатню лавку, прислухував ся на-
уці, особливо пильно вважав, коли питано кого
з його пансіоністів, иноді в таких випадках

робив свої уваги, або нібито докоряючи хлопця старався зручно піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пан Білінський зовсім не творився, та про те всі ми любили його. Підчас павз він сидів тихо, не боронив нам ані кричати, ані бігати, терпливо дихав несвіцькою курявою, яку збивало 60 або 70 пар хлопчачих ніг, а коли нераз перед годиною німецького або рахунків ціла кляса не знала напевно чи якогось родівника, чи якогось рахунка, ми оберталися до пана Білінського, і він ніколи не відмовляв свого пояснення. Його пансіоністи сьміялися з нього, з його скупости (він був скупий поперед усього для себе, ходив у біднім міщанським убраню густо вкритім латками, і при звичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білінський знає для непослушних та лїнливих у своїм пансіонї одну-одніську кару — наколотися провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу толерував пана Білінського в своїй клясї. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях він обертався до нього :

— Пане Білінський, а ви як гадаєте?

Пан Білінський уставав із свого місця і махаючи ненастанно головою, загикуючись,

глухим голосом відповідав або вийшовши до таблиці помагав виробити рахунок.

Призвичаєний до давньої практики василіянської школи пан Білінський ніколи не протестував, коли вчителі в класі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трафила когось із його пансіоністів, що дав ся йому в знаки чи то непослухом, чи лїнивством і котрого він про те не важив ся карати дома, він висловлював своє вдоволенє глухим буркотанєм:

— А так, так, так! Так йому треба.

Почувши кілька разів такі голоси одобреня з уст пана Білінського о. Телесницький ще більше полюбив його і поводив ся в класі так, як коли-б там зовсім не було ніякого постороннього сьвідка. Якеж було його зачудуванє, коли одного разу, в часі надзвичайно „веселої“ години — веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканацятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітий почуло ся з кута з остатньої лавки голосне хлипанє. Пан Білінський, скуливши ся і притуливши лице до лавки, плакав ревними сльозами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипанє чути було далі.

— Пане Білінський! Се ви? А вам що таке?

Пан Білінський устав махаючи головою швидше ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — сьмішливо питає о. Телесницький наближаючи ся до остатньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... жаль отих бідних дітей.

— Ого!

— Тай ще одно... Безсонниця. Вже два місяці, отче професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дїтваків.

— А видите! Такі лямпарти! І як жеж тут...

— Ні, отче профе..фе..сор, — перервав його пан Білінський. — Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалувати ся. В день вони тихі, пильні, вчать ся. А в ночі кричать крізь сон, плачуть, кидають ся. Знаєте, отче профе..фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налило ся кровю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кине ся на старого сліпого вчителя, а що найменше хльосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га, га, га! — зареготав ся вів. — Ади, я й не знав, що пан Білінський уміє жартувати. А знаєте, пане Білінський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве-ве-великі і з близька — —

— Ну, а діра, якою виходить ся з сеї кляси, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забирати ся зараз і не показувати ся більше.

— Отче професор, — пробував змагати ся пан Білінський, — я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув такого слова. Мені о. ректор позволив.

— Ідіть до о. ректора, чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем кляси, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче профе..фе..фесор! Отче профе..фесор, — булькотів пан Білінський, утираючи від сліз свої сліпі очи, тай урвав, і взявши під паху свою шапку — в нашім жаргоні се була „обергірканя“ — звільна, хлипаючи, пішов із кляси.

Більше ми його не бачили.

VIII.

Позбувши ся з класи сього одинокого постороннього сьвідка своїх подвигів о. Телесницький міг забавляти ся з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не стояв йому на перешкоді. До Великодня з первісних 80 учеників лишила ся в класі лише половина. Найцікавійше було те, що наш добродушний о. ректор немов не бачив і не знав нічого; а в тім хто знає, може він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас дітий доносили ся глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в ріжних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показав ся в цукорні, присутні там богаті купці Жиди не вважаючи на о. ректора викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмістю парубки засідали ся на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. Василіяни. Нещастє хотіло, що замісь

о. Телесницького поїхав иньший братчик — і пізнім вечером його принесли зомлілого та покровавленого, а на його плечах написала якась милосерна рука крейдою: „Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький“.

А о. Телесницький учителював і бавив ся. Остатні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущав ся над дітьми. Йому за мало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав инакше, як лише „на голу“ і продовжував кожду кару на пять, десять або й більше мінут. Коли бідного делінквента з обнаженим задом покладали на ґрадусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизить ся і сильно свисне палкою, але не бе — і регочеть ся до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, зверещить із самого страху.

— Алеж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не стало ся! — промовляє він. — Ну, скажи, болить тебе?

— Ні, — відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний удар паде на голе тіло.

— Ну, тепер то що иньшого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належить ся?

— Прошу о. професора, я вчив ся! — з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчив ся, але не вмієш. Щож тобі за се належить ся?

Коли ученик не відповідає, він бере ся сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на се, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він бе з такою силою, що хлопець хоч і не рад, мусить крикнути, а тоді о. Телесницький тріумфує:

— Га, га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за се тобі подвоїть ся порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчив ся той рік, певне найстрашнійший, найфатальнійший рік мого життя. Ми радісно розстали ся з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — монастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й доси і не вигасне до моєї смерти.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи sui generis доктринер, що робив се в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замісь у Кульпарків дістав ся на вчительську ка-

тедру в Дрогобичі, я й доси не знаю. Я довго не важив ся відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагати ся. Отсеж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони пятном нестертої ганьби та проклятя впадуть на його память і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку игрушку та задоволене своїх диких інстинктів, а не як велике діло любови, терпливости й абнегації.

ГІРЧУЧНЕ ЗЕРНО.

Із моїх споминів.

I.

В часі моїх гімназіяльних студій Дрогобич був містом дуже богатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було — вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної каварні, ані реставрації, ані одної публичної бібліотеки, ані одного осьвітнього товариства, ані одного зібраня чи то з політичною чи з осьвітною метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води крім домашньої солоної, якої посторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротоарів та без осьвітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованєм зовсім сільського характеру. Зелізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у семій гімназіяльній; до того часу Дрогобич був собі

„вільним королівським містом“, вільним, не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовим життям.

Отся відірваність від духового життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті, та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивали ся, пересиджували дні й ночі в одинокім християнськім склепі Баєра з кольоніяльними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до кляси п'яні і — розумієть ся — така то й була їх наука. Осторонь від сеї компанії держали ся лишень немногі, головно два брати Турчинські — Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик — ботанік, далі др. Антоневич, Ів. Верхратський, оба катехити: руський О. Торонський та латинський кс. Дронжек. Перед вів у п'яцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав иноді иньших учителів у ріжних предметах, також гуморист *sui generis*, прозваний серед учеників Смоком. Сей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній п'ятиці він ішов до кляси як коли-б нічого не було і відбував преспокійно свої чо-

тири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нїм пізнати нічогісінько. Для менше твердих голов його компанія була загубою: своїми дотепами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготав ся своїм грімким пивним басом, коли його партнери валили ся під стіл або вийшовши на ринок падали як снопи або немилосерно писали мисліте по вулицях.

Нема що казати, що бачучи такий приклад з гори гімназіясти й собіж шукали відповідних розривок. У низшій гімназії ще до мого часу держала ся стара, єзуїтська традиція — періодичних бійок із Жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятниці та суботи бували бійки, які нераз кінчили ся й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування камінем. Давнійше брала участь у таких баталіях і висша гімназія, — се було в пору, коли в висшій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до висшої гімназії, там було вже „дрібнійше“ покоління, і бійки з Жидами вийшли з моди.

Для великої часті гімназіястів висших клас ті роки бували часом полового дозрівання, — не диво, що не знаходячи ані батьківського проводу, ані досить сильних духових та нау-

кових інтересів, що абсорбували-б їх увагу, хлопці кидали ся в сей бік, заплутували ся в „романси“ з ріжними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що нудячись в неприсутности мужів, занятих культом скляного бога у Баєра, шукали розривки де могли. В клясах і по за клясами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сьміхи та жарти, повні натяків очевидно масних а незрозумілих для нас „дрібноти“. З загального гамору в часі павз або перед годинами проривали ся з відси й відти жіночі імена в ріжних відмінках, а одного разу о. катихит Торонський, війшовши до шестої кляси, на свою превелику соблазнь побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію: „Що значить по християнськи-кафтолично любити дівку?“. Покійник силкував ся роздути з сеї квестії кримінальну справу, доніс директорови, домагав ся скликаня конференції та зарядженя слідства за тим, хто написав сі слова на таблиці, грозив навіть карамн, але в своїм запалі забув про *corpus delicti*: поки він був у канцелярії з донесенєм, інкріміновані слова з таблиці щезли, а директор Куровский прийшовши до кляси не застав нічого і якось потім зумів уговкати отця мораліста, який одначе

не залишив по тихо на власну руку нишпорити за винуватим — звісно, на дармо.

Розумієть ся, не бракувало й п'ятик, хоча на честь учеників треба признати, що їх п'ятки, хоч голоснійші та шумнійші, були загальом рідші й приличнійші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходили ся найдалі о одинацятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упив ся до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентав ся по вулицях, я не тямлю. Тай то в п'ятиках брали участь переважно сини заможнійших родичів; біднійші ходили до шинків рідко тай пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназіяльна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здаєть ся, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довіре — майже виключно Полякам. Читанє газет було, здаєть ся, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію не читавши зовсім газет, з виємком „Друга“, що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від пятої гімназіяльної, прочитавши przypadком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замілуваня до книжок і почав збирати свою

власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіяльних часів виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій крім різних класичних авторів було зібрано не мало й таких книжок, яких не було в гімназіяльній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходила ся на читанє та на розмову. Ми читали на голос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом, і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими виємками, складали ся з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 р. в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думаня. Маю тут на думці нашу знайомість зі „старим Лімбахом“.

II.

Одної суботи по обіді (в суботу по полудни в нас не було школи) приходить до мене один товариш і каже :

— Старий Лімбах хоче бачити ся з тобою.

— Деж він ?

— А ось на вулиці.

Я взяв шапку і вийшов. По вулиці перед моєю кватирою ходив середнього росту чоловік з сивим, коротко обстриженим волосем на голові (шапку він зняв і обтирав собі піт із чола), в сірім старенькім сурдуті і зовсім не авантажних штанах, у полатаних черевиках. Його можна було приймати за якогось вандрівного ремесника або так просто за волоцюгу. Лиш лице старого, здорове, з енергічними рисами і блискучими очима, з коротко стриженими вусами і давно не голоною, стернистою, білою як сметана бородою виявляло сліди більшого духового життя, ніж звичайно стрічаєть ся у людей тої верстви. Він наблизив ся до мене і подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що в вас ладна бібліотека.

Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважавсь одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії¹⁾.

— Та що, ладна не ладна, — сказав я.
— Що можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах...

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші зароблені також із лекцій і ощаджені на їді та одежі.

— Ану покажіть!

— Прошу.

Ми ввійшли до кімнати, де крім мене жило ще кілька учеників. Не чекаючи запросин старий Лімбах узяв собі крісло, сів коло шафи з книжками і почав переглядати. Зразу наткнув ся на руські брошури та розрізнені річники старих часописей 50-их та 60-их років. Була того повна поличка.

— А се що?

— Та се наші руські друки.

¹⁾ Тепер він живе у Львові на становищі гімназіяльного вчителя.

— О! — здивував ся Лімбах. — Отсе все?

— Так.

— Маєте того так багато?

— Що де можу дістати, то стягаю, — мовив я. — По селах, по попівствах у нас то днуть і палять або зуживають на великодні паски. Не трудно випросити і дістати в дарунку.

— Певно сьміте! — зневажливо буркнув Лімбах, відкладаючи книжку, якої заголовок очевидно не вмів прочитати.

— Буває всїляке, — відповів я не без прикрости. — Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро: *Obce rzeczy wie-
dzieć ciekawość jest, a swoje potrzeba.*

— Фредро? Фредро? Що се таке за Фредро?

Показало ся, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у руській. Коли в другій полиці моєї шафи він наскочив на польських письменників, — розумієть ся, там були самі діи *minorum gen-
tium*, Дзержковський, Захаріяевич, „*Czarny Ma-
twij*“ Лозїнського, різні брошури бог-зна як і відки занесені в те вороняче гніздо, що звало ся тоді моєю бібліотекою, — він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— *Hilarego Meciszewskiego Słów kilkanaście* — се що таке?

Я признав ся, що зачинав кілька разів читати сю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— Für die Katz! По що держати таке, чого не розумієте?

Я всьміхнув ся заклопотано.

— Щож, їсти вона не прсить, а може коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав:

— Добре.

А помовчавши ще хвилю додав:

— Як би так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокля ані Таціта.

Оживив ся старий аж тоді, коли ми дійшли до німецької полички. Німецька мова була одинока, на якій він читав залюбки; лише в німецьких перекладах він знав твори иньших літератур. Перше, на що наткнув ся у мене Лімбах, то були спомини Бенвенута Челліні в Гетовім перекладі.

— Ось чудова річ! Ви читали се?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитувати ся, впливати ся сею книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так, — відповів я червоніючись.

— Коли так, то се повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як сей Челліні, мило хто в світі вмів писати. Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свого взірця. Його Wahrheit und Dichtung многословна, претенсіональна і нудна — се найтяжший гріх для споминів. Нудні! Für die Katz!

Дальше обік споминів Челліні стояла Шіллерова історія трицятилітньої війни.

— А се ви читали?

— Ні ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллер великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Се він писав для заробітку, для хліба. Für die Katz!

Його очи заблисли радістю, коли сягнувши далі добув Віляндового „Оберона“.

— Отсе гарне! З усього Вілянда лише одно й варто читати. А се що?

Він держав у руді Кляйстів „Der zerbrochene Krug“.

— Кляйст? Кляйст? Що се таке?

Я тоді власне прочитав сю чудову комедію і бачучи, що Лімбах не знає очевидно сього автора, пробував хвалити його.

— Кляйст... Кляйстер... щось м'яжке, розлізле, сентиментальне... Чекай, чекай, чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему „Der Frühling“ — ой Господи! Empfängt mich, heilige Schatten, ihr Wohnungen süsser Entzückung! Тфі! Млісно робить ся! Für die Katz увесь Кляйстер!

Я завважив, що Кляйст від „Розбитого збанка“ зовсім иньший, а тамтой „Кляйстер“ звався Евальд.

— Усе одно! Кляйстер кляйстром! — мовив енергічно Лімбах. — Сього нового не знаю. Für die Katz!

Переглянувши отак книжку за книжкою, до кожної сказавши якесь „крепке слівце“ Лімбах видивив ся на мене.

— Се все?

— Так.

— Ну, а Діккенса не маєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очий. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне вражіне. Вона була в ніс, моя

шипуча содова вода. Хоч як не багато тямив я тоді в літературі, я все таки в одному і другому пункті міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивить ся на річи несправедливо, апріорно. Мене здивував тон його розмови, в якому, здавало ся, були лиш дві ноти — надмірно ентузіастична, і безапеляційно категоричне „Für die Katz!“ І хоча позитивної духової страви ся розмова не давала, то проте в ній, як і в содовій воді, було якесь осьвіженє, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я на разі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомости з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з під їх пера, Лімбахові різкі та иноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Сеж були перші нешабльонові й неофіційальні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудіта, не фаховця, не шуфляди напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки. Не диво, що серед молодіжи висшої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я приняв собі то

за честь, коли він перший зголосив ся до мене. Він узяв від мене декілька книжок, в тім числі й засудженого а ргіогі Кляйста, для прочитання, — а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцяного мені Діккенсового Пікквіка.

III.

Оба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізнім передмістю. Хоча стояло літо, було горячо і дощу не було давно, то про те на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри навантажені дровами, які вони возили на соляну жупу. Хатина, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліпанка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенькі, темні сїни, з яких ішли маленькі, чорні дверцята на право й на ліво; праворуч у нужденній цюпці з одним вікном жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурнійшій, жила влaстителька хати, господиня, що віднаймала другу половину Лімбахови, та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також їсти і прала їм те небагато шматє, яке було у них.

В цюпі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно. Голісїнькі стїни, два ну-

жденні ліжка накриті якимись брудними не то веретками, не то коцами, холодна і давно не білена піч і кривоногий столик завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лімбаха. На підсліпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім куті, над ліжком — біднійшим і бруднійшим з поміж обох, очевидно батьковим — була прибіта до стіни полицка, на якій видно було також книжки накидані досить безладно купками, або поставлені хребтами на зверх.

Старий Лімбах у моїй присутности не робив собі нічогосінько з того непоказного вигляду його помешканя, не пробував ані звинятись, ані іронізувати, по просту не звертав на се ніякої уваги. Він виліз із чобітьми на своє ліжко, дістав із полиці Пікквіка, товстий і досить пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і вручивши його мені попрощав ся. Провівши мене до сінешних дверей він вертаючи в свою хату заглянув до хати господині і сказав так само по просту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний як пес.

Була четверта година по полудни, а сей чоловік був доси без обіду! Пізнійше я дізнав ся, що він коли було заговорить ся з ким про цікаві для нього річи, потрафив і зовсім забути про обід. Його організм був на стільки сильний та кремезний і мабуть загартований

усяким недостатком, що се не давалось йому зовсім чути і не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходив ся з Лімбахом, розмовляв і сперечав ся з ним, а властиво ми в формі суперечки обмінювали ся тими обривками знання та думок, які були у нас. Я швидко переконав ся, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду у Лімбаха не було; те, що він знав, було одностороннє, випадкове та уривкове. Се було щось подібне до цілоти з бідою зліпленої з найрізномроднійших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціяльних містах. Головна і одиноко цінна річ у нього був його темперамент, живий, меткий, швидкий до заключень занадто сьмілих, ненаукових і нельогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думаня. Лімбах був перший і одинокий у Дрогобичі старший чоловік, з яким я міг говорити не стісняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто і натурально приймав поправки та контр-аргументи від мене, зовсім жовтодзюбого ученика. Він приміром не знав нічого про руську історію ані про руське письменство, і тут

я міг сказати йому не одно нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і тут я не раз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх судів і в обороні польських поетів. Натомість із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене і тут я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і — на жаль скажу — суггерував і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчити ся по французьки і потім довгі літа прикро почував сей брак, поки не навчив ся хоч від біди володіти тою мовою аж геть пізнійше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до Французів ішла так далеко, що він не признавав вартости французької літератури, на яку дивив ся крізь окуляри Лессінгової „Гамбурської драматургії“ і якої майже зовсім не знав окрім романів Поль де Кока, Олександра Дюма батька та Ежена Сі. Читане тих романів було гімназістам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обовязком попрочитувати їх по змозі всі. Я прочитав лише „Вічного Жида“ та деякі з „Сімох смертельних гріхів“ Сі, одну повість Поль де Кока та одну Діма; під впливом Лімбаха я покинув читати иньші, а зачитував ся натомість історичними повістями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан Поля

Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Св'яте Письмо, любував ся пророками і переклав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко. — Чого вам там шукати у Жидів? І хиба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось би се? Кому се потрібне? Хиба се тепер цікавить кого, чим цікавили ся ті люди перед тисячами літ?

От такі слова, зрештою рідкі в його устах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я в загалі не завважив у його розмовах нічого такого, щоб могло натякати на такі чи иньші його релігійні погляди. Релігія в складі його думок і почувань не грала ніякої ролі, не істнувала для нього. Мені навіть було-б чудно представити собі його в церкві або в костелі. Се був з погляду релігійного не скажу індиферентист, але повний агностик: у нього не було змислу для релігії — таке бодай вражінє виніс я зі своєї знайомости з ним.

Так само як до Біблії я не міг заґріти його до індійщини. Я спровадив собі був Боппові переклади деяких епізодів із Магабгарати і дав один прочитати Лімбахови. Він привіс

мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренням.

— Хоче ся вам псувати собі смак і жолудок такою мерзотою! — крикнув він. — Се не поезія, не вірші, а якесь дрюче повязане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати; сеж віршував граматик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи Індусів з американськими Індіанами. — Можна здуріти слідаючи за шаленими скоками їх фантазії. Жаль мені вас, що вам се подобає ся. Нічого з вас не буде.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до Пісні про Нібелюнів, до рицарських епопей та романів — розумієть ся, з виємком Дон Кіхота. Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту ліній. Гомер і Шекспір, Дон Кіхот і Вальтер Скот, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс, то були його улюблені письменники.

— Тих держіть ся! — повторяв він мені нераз. — Від них учіть ся не лише писати, але головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас дієть ся, що вас окружає. В баченю, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити ріжними очима і вона зробить ріжні вражіня. А найбільша часть людей, то

сліпі овади: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по сьвітї на помацки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця або опис вечера або бурі, тай ахає дурень: „Ах, яке то гарне!“ Очевидно сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчути того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Діккенс. Се Колюмби свого рода: вони відкривають нам нові сьвіти, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростійшій, найбуденнійшій річи показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що отакими горячими промовама Лімбах впливав на вироблене моїх літературних поглядів та замилювань більше, ніж се могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шабльонова та формалістична. Правда, й у Лімбаха не було ясного та одноцільного погляду; безпосередно поруч з такими поглядами, як наведений висше, у нього межували такі думки, що поезія і загалом беллетристика повинні займатися „висшими“ темами і навіть найнижші, найбуденніші предмети „ублагороднювати“. Він над усі роди поезії цїнив драму, розумієть ся, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шіллера, найрадше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на висшій педесталі, дати йому глїбшу, символістичну чи аллегоричну підкладку. Він не раз цї-

лими годинами з захватом розсновував перед нами аллегоричні толкованя „Фауста“, „Вільгельма Теля“ та „Іфігенії в Таврії“, і часто договорював ся до думок зовсім суперечних з тими реалістичними та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед годиною.

— Пане Лімбах, — скаже було дехто з молодих його слухачів, — то ви твердите, що се правда?

— Алеж очевидно правда.

— А перед годиною ви твердили те й те зовсім суперечне з сим.

— І тамто правда! — каже не задумуючись Лімбах.

— Як то, й одно й друге?

— А так.

— Алеж одно перечить другому,

— То в нашім курячім мізку перечать ся наші власні глупі понятя. В природі, в дійсности нема ніякої суперечности, а властиво міліони суперечностей ходять собі рука в руку і сьміють ся з нас.

— Ну, в природі — нехай собі! Але в вашій голові як воно годить ся се з тим?

— Я не Beschwichtigungshofrat! Я не маю обовязку мати все в згоді, — відріже було Лімбах. — Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсїгди говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так,

другий раз инакше — що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. „Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch“.

Не знаю, відки він узяв отсю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його „Остатніх днів Гуттена“; мусїв десь вичитати її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми, виданої пару років перед тим, не знав напевно. Але приказку любив повтаряти не раз, і вона дуже добре характеризувала сього незвичайного чоловіка.

IV.

Хто він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про се його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожда розмова з ним, то був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, щезали, по просту переставали істнувати. Ми переживали в такі хвилі те, що Гете писав про Шіллера :

Und hinter ihm im wesenlosen Scheine
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.

Я так і не дізнав ся ніколи, чим властиво займав ся, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував — хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи — себе й свого сина. Його імя, його преділекція до німецької літератури і цілковитий брак якої будь патріотичної ноти в його розмовах — се була теж

одна з тих його прикмет, що робила розмови з ним привабними для мене і не допускала до них ані тіни фальші та робленого патосу — веліли догадувати ся, що він походив із німецької, мабуть урядницької родини, що зайшла до Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинив ся на дні бідности, на тій абсолютній площі пролетарського життя, на якій я застав його — не знаю. З деяких натяків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадувати ся, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризоти над його поведенем, доживши того, що її чоловіка за щось прогнано зі служби — одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його семейнім житю, і тїнь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з учениками, державсь осторїнь, вічно зайнятий лекціями, якими заробляв на удержанє своє а може й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здаєть ся, що ні. Близшою до правди менї видаєть ся поголоска, яку повторяв дехто в Дрогобичі, що він займав ся покутним писарством, але й тут я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. Пяним я його не бачив ніколи, горівчаного духу від нього

не чув так само як і цинічних розмов, у яких любують ся налогові п'яниці в його віці. З якої причини його видалено зі служби — коли правдива ся моя догадка — не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про се свідчила його бідність; що не пропив ані не програв у карти, за сим промовляв брак усякого сліду налоговості і та молодеча свіжість та наївність духова, що виявляла ся в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли й були які плями в його минувшині, в усякім разі він дав доказ незвичайної сили духа, зкинувши з себе всі давні шкаралющі, спустивши ся з сином на саме дно бідности і ходячи по тім дні так безжурно безпристрасно та помагаючи синові вибити ся в гору.

Здавши матуру я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лімбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній улиці. Старий Лімбах був такий самий як у Дрогобичі, бідно вбраний та безжурний, усе чимось зайнятий, та все готов фуркнутити від того заняття в безколичні розмови про літературу та естетику. Молодий Лімбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію у одного з університетських професорів, — перед ним стелила ся дорога до життя, що правда, повного праці, але до-

статного та урегульованого, далекого від тої пролетарської голоти, до якої так привик його батько.

— Ну, що чувати? Як живете? Що нового читаєте? — Такими питаннями привитав мене старий Лімбах, коли ми здибали ся раз на вулиці. — Заходьте до мене, поговоримо.

І у нас було про що говорити. Я тоді зачитував ся „Дѣтствомъ, отрочествомъ и юностью“ Толстого та першими романами Золі, що вийшли в російських та польських перекладах (Німці ще тоді, 1876 р. Не знали й не перекладали сього письменника). Я знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціяльне питанє та соціялізм, і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль по російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тома „Руґон-Маккарів“ прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, ну, він добре пише, добре пише, — мовив він віддаючи мені книжку. — Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кождий його опис, то бомба. Кождий діяльог, то ніж у серце. Чого він так сердить ся на весь сьвіт?

Я відповідав йому, що не можу добачити такої сердитости у Золі.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусів дуже бідувати, його мусіла наскрізь перепалити зависть.

Я всміхнув ся на таку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували —

— Е, що, не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикру, сердиту ноту. — Не можна так казати: „ми з вами“. Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна різниця. Жили в бідності, але рівно, правильно, не знаючи иньшого життя, отже не знаючи ані зависти, ані такого, щоб одного дня не відати, що будете їсти, де подієтесь на другий день. То значить бідованє. Ви щасливий чоловік. Ви жили бідно, але не бідували. То ви й не можете тут, у того пана Зобля, дочути ся тої ноти.

— Алеж власне в ньому хвалять і подивляють його об'єктивність, незрівнану вірність його описів і обсервацій, його повну правдивість — вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! — буркнув Лімбах. — Правдивість! Що таке правдивість? Правда, абсолютна правда недоступна для нас. Кождий бачить лиш те, що йому дозволяють бачити його очі, і бачить так, як уставлені й зафарбовані ті очі. В одного вони зафарбовані на зелено, то й бачить він усе в весняній зелени; у иньшого на червоно, то й бачить усе в огнистім сяєві. А у пана Зобля вони зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте, так як сальон його старої Ру-

іонихи. Ні, волю Діккенса. Тамтой і забавить і пострашить, а сей мов розбійник вирветь ся чорт зна відки, і хапає за горло й дусить. І по що? За що? Що я йому винен?

Ще від дрогобицьких часів Лімбах живо цікавив ся моїми літературними пробами; не диво, що зацікавив ся й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрібних нарисів та сцен змалювати ту частину галицької суспільности, яку встиг доси пізнати.

— Machen Sie aber mich nicht unsterblich!
— зажартував він сьміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви берете ся до сього. Хочу бачити, що ви переняли від отсього пана Золя. (Не знаю чому, може зі своєї вродженої нелюбови до Французів Лімбах за всігди називав Золю якось ущипливо „пан Золь“, мабуть покриваючи тою ущипливістю симпатію, яку в глибині душі почував до сього письменника).

Найблизшим разом я приніс і прочитав Лімбахови свою „Лесишину челядь“. Початок подобав ся йому.

— Гарно, гарно, — буркотів. — Є певна мелодія, є й плястика, і невеличкий чутєвий підклад. Ну, ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморщив брови.

— По що ви попсували іділлю? Початок заповідав іділлю, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

Я сказав, що у мене зовсім не було наміру писати іділлю, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літах.

— Für die Katz! — мовив сердито Лімбах. — Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви з початку розохочуєте, розгріваєте нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках гріти ся на сонечку, а ви тоді бух на нас холодною водою. І по що? Що вам із того прийде? Се нечемно і... і нельояльно. Се надужите довіря!

Я почав толкувати ся, та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви берете ся наслідувати того пана Збля! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р. я знов побачив ся з Лімбахом. Він був якийсь здержаний у розмовах зо мною; я рідко міг застати його дома тай розмови наші не були вже такі свобідні та наївні, як давнійше. Якась тїнь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу, одержати декілька листів із за границі на його

імя, бо листи адресовані на моє імя пропадають. Не надумуючись він позволив, але одержавши один лист із Женеві так перелякався, особливо коли відчинивши його не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастє я надійшов ще в пору і вилучив листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився свого переполоху, коли я для заспокоєня прочитав йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та проте я зараз же понаписував куди треба, щоб на Лімбаховє імя листів більше не посилено. Як жеж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах доглянувши мене з далека на вулиці, сквапно переходив на другий бік вулиці і йшов відвернувши ся в протиний бік, аби не стрічати ся і не витати ся зо мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав ріжницю між бідністю й бідованєм, пізнав і те чутє, якого вперед не міг дочути ся на дні жовчних описів Золі. Я більше не сходив ся з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 мая 1903.

БОРИС ГРАБ.

Присъвячую
дру Ів. Копачови.

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірським селі Д. коло Добромиля віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до Василіян, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учив ся дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син скінчивши гімназію йшов до духовної семінарії, але Борис упер ся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилуване до порядку і точности і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоровле та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських язиків, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в таким непросьвітнім городі, як Перемишль, — але крім того живучи два роки у столяря вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в семій клясі не побояв ся насьмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучуване його сина вивчився й того у школярів так погордженого ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і иньших учити ся ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміє ся, на дармо. Отсе намаганє сполучити науку з фізичною працею звело Бориса до купи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старав ся по змозі дати його думаню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлости.

Міхонський, се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназійними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного, поквалного ходу і бистрого, але миготливого погляду аж до методи навчання приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, льоіки й психольоії), а заразом прибраної

в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику, — все, кажу, в нім було немов навмисно зложене з суперечностей. Мягкого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється, — і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичности, повільного але ясного думання, точности й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квап ся, не надто й гай ся, нічого за много! — отсе були його улюблені приказки. Ученик, який на завдане питанє відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовіре.

— А покажи но ти мені книжку, з якої ти се так гладко на память вивчив ся! — звик він був говорити такому ученикови вислухавши його відповіді, а коли той упирав ся при тім, що говорить се не з памяти, а з голови, завдавав йому для проби таке питанє, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мисленя у своїх учеників. І вже у кого побачив, що відповідь на питанє виходить справді здобутком його власної, хоч і не-

величкої духової праці, для такого мав велике поважанє.

— Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії! — повтаряв він не раз. — Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, льогіка чи психольогія, що ми тут з тобою переробляємо, придасть ся тобі потім у житю на щось? Не вір тому! Хиба на вчителя підеш, тай то в такім разі придасть ся тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житю інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремесника — все се зовсім ні до чого не здало ся. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії, за рік, за два половина з вас забуде читати по грецьки, латинської книжки до смерти не візьме в руки, а на льогаритми буде дивити ся, як теля на нові ворота. І щож з того виходить? Я знаю, дехто скаже: дурні професори, дармо гають час собі й нам і вчать нас непотрібних річий. Отже не правда! Ми з вами як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць — ніби тих іграматичних форм, альгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходить! Головна річ у тім, аби ви навчили ся володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчить ся з разу дивити ся очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназия вчить вас володіти

духовими органами, виробляє пам'ять, порядне думанє, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназия, се таж гімнастика, лише на широкій, духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узяти ся до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє житє. Аж там, за дверима гімназії почне ся те, що має придати ся тобі в житю, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблюванє здібностей, а з них найвисша, найдорожша — здібність власного думаня.

Борис Граб від разу, ще в третій клясі низшої гімназії звернув на себе увагу Міхоньского. В ту пору се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіми учениками своєї кляси визначував ся нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волосєм і — першою льокацією. Наука в двох перших гімназияльних клясах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'ятю, що всі виклади вчителїв запам'ятував від разу в школі, не вчив ся дома нічого, але поробивши писемні роботи, коли були позавдавані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів одноклясників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени місячно, а на вчінє сходив ся весь „сірий кінець“ кляси), втікав із гурту і забавляв ся по своєму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким

поток, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччє і ходив по нїм визувши чоботи. Поруччє було не високе, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березї потока, а беріг був високий і стрімкий і стїною здіймав ся в гору на яких три сяжні. Не було нічого лекшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінєм. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; иньшим сьвіт крутив ся, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Тай поліція ніколи майже не заходила в ту часть міста, щоб була могла заборонити йому тої гімнастики.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя і нічого більше не бачив. Він був подібний до люнатика. Міхонський наблизив ся аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянув ся, змішав ся. Міхонському бачилось, що він ось-ось захитаєть ся і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

— Що се ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про... — лепотїв хлопець і мов прикипівши стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — остро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поручя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарациї маєш?

— Маю.

— І чогож ти ходиш туди?

— А щож маю робити? — простодушно запитав Борис.

— Алеж тут можеш вязи зломити.

— Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах алыгебри він мав з ним муку: анї стати, анї крейду взяти, анї писати, анї говорити порядно Борис не вмів, але за те в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

— Ходи, хочу подивити ся.

Борис попровадив його.

— Як тут вохко! як тут брудно! як тут тісно! який тут галас! яка тут задуха! — раз по разу викрикував Міхонський. — Ну, і не диво, що ти волиш по поручю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти, то смерть! Чому тебе батько не помістив де инде?

— Бо сей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене, — мовив учитель. — Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика Борис не раз бачив гарне, панське уряджене в його середині і стидав ся йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його клясі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але напружуючи всі сили духа й тіла старав ся зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв з боку і пильно дивив ся на нього не кажучи ані слова. Тільки всміхав ся з за своєї густої, чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець! — сказав він ніби сам до себе, але так, що ціла кляса вчула; вчув і Борис. Його серце заметало ся, затріпотало якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдане. Борис написав і по короткім розмислі спокійно,

не поспішаючи, за порядком узяв ся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по клясі і любував ся.

— Добре! — сказав він, коли робота була зроблена. — Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду й губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. — Борис Граб! А скажи но ти мені, хто найбільший дурень у тій клясі?

— Я — сказав Борис не надумуючись.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис запняв ся, почервонів по самі вуха — і розплакав ся.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський. — А на другий раз не будь дурнем і приходи.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусів освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довіре, а потім узяв ся „цивілізувати“ сього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сідати, навчив тої акуратности й економії у всіх рухах, словах і поступках,

що, як він говорив, повинна цїхувати розумного і практичного чоловіка. Він узяв ся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби призвичаїти його до скорости, прецизії й грації в рухах. Він постарав ся і винайшов для нього инше, здоровїше помешканє, власне у столяря, і велїв Борисови в вільних хвилях учити ся столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. „Досить з тебе й шкільних, — говорив він. — На инші прийде черга потому. Тепер роби на варстаті!“

І Борис робив. Аж у пятій клясі Міхоньский бачучи, що хлопчина і фізично виробив ся, став здоровий як дубчак, моторний та цікавий, і що дух його доволї зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читаня зі своєї бібліотеки. Зачав, розумієть ся, від тої азбуки людськості та цивілізації, від Одиссеї, яку дав читати хлопцю в польськїм перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і принїс Міхоньскому книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на се питанє. Він розповів Міхоньскому зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре, — мовив Міхонський. — Але знаєш ти що, се тільки одна половина Одиссеї, оте все, що ти мені тут розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.

— Еге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був троха розчарований, узяв книжку, але кілька день не мав охоти брати ся на ново до читаня.

— А що, знаходиш другу половину Одиссеї? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А читаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — на пів лагідно, а на пів якось жалісно скрикнув Міхонський. — Ти не зачинав другий раз читати, а то-б певно знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Незачинав, — сказав засоромлений Борис.

— То то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець як ти як прочитає таку розумну книжку як Одиссея, то мусить знайти й другу її половину.

бігом та закрутами тої стежки, не багато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз ти вже бачив, що ся стежечка, то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здаєть ся, так.

— Бачиш. Та доси ти студіював Одиссею, що так скажу, пляніметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував — і не міг — піднести ся висше, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий сьвіт наділений власним рухом, власним житєм. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на се ти ще за молодий. Маєш час. Колись, по матурі, або ще пізнійше, як вийдеш у своє власне, практичне житє, як попробуєш і для себе сотворити свій власний матеріяльний і духовий сьвіт, тоді попробуй також іще раз прочитати Одиссею. Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду.

— І затям собі мій дезідерат: при читанню всякої книжки від пляніметричного способу баченя доходить до стереометричного. Я знаю,

се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що осягнувши той ступінь ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушенє, якусь дивну м'якість у його голосі); ні, се все лиш один ступінь, лиш початок, так само, як пляніметрія й стереометрія, то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хемію; далі сам процес його твореня, його звязок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасности, далі дійдеш до оцінюваня самих основних ідей, так сказати психольогії його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взяла ся думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуть ся тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіюваня того життя і виявляє на кождім кроці стількож безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само жите.

— Та не вже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому

зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна але й треба, — мовив Міхонський.

— І є надія дійти в таких річах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді! — з притиском мовив Міхонський. — Що значить „правдива“ відповідь? Що для нас правдиве, для иньших, пізнійших може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питанє і дати на нього відповідь згідну зі звісними нам фактами. Иньші будуть мати більше фактів, або розумітимуть наші факти не так як ми, то й відповідь їх буде иньша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі річи. Ти ще — він усміхнув ся ласкаво — на пляніметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старай ся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкрасші твори Гетого, Шіллєра, Лессінґа та Вілянда. Шекспіра читав у німецькім перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто-б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського він зараз у пятій клясі записав ся на французьке, і по двох роках дійшов до того, що міг у оріґіналі читати Моллєра, Расена та Корнєля. Знаючи латин-

ську та французьку мову він при помочи Міхонського легко вивчив ся італійскої, перечитав обовязкове *I promessi sposi* Манцоні, та його тягло до Данта й Аріоста. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тимчасом поглиблював його розуміне прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітної літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із пляніметричної — по його термінології — стадії розуміня переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його з одного боку розуміти всякий твір людського духа на основі того часу і тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідоцтв та настроїв тогочасних людей, а не з готових шабьонових конструкцій шкільних підручників. Тоді по за шкільними підручниками були в моді серед гімназьяльної молодіжі більші „Weltgeschichte“-и Роттека й Шльоссера, та Міхонський не радив Борисови читати їх.

— У загальних нарисах, — мовив він — маєш усесвітну історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там девять десятих дурниці. По що тобі ще збільшувати той баляст і набивати собі голову готовими конструкціями, які для

свого часу і для їх авторів може й мали якесь значінє, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибоше вїйти в студіованє якоїсь історичної епохи, то йди просто до жерел, до сучасних тїй епосї писань, або до основних монографїй, а отакї сметанкарї, що нїбито збирають сметанку з усїх спеціальних праць, дають по правдї тїлько якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодїжи, бїльше шкїдливу нїж пожиточну.

Так само остерїгав Міхонський Бориса перед читанєм компендїй історїї лїтератури.

— Се не для тебе! — говорив він. — Старай ся на сам перед пізнати як найбільше творів лїтератури з власного читаня, а тодї вже бери ся й до історїї лїтератури. Я би велїв попалити девять десятих частий усїх тих компендїй. Се по просту деморалїзація, а не наука. Вони виробляють цїлі генерації тих премудрих людцїв, що все знають, але по верха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужше розсердив ся Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісїнький раз), коли випадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке, сьвіжо тодї видану по польськи, принїс її до свого вчителя і запитав, як йому брати ся до її прочитаня?

— Кинь се геть! Навіть не диви ся на се! То сьміте! То дурниці від першого слова до остатнього! — кричав Міхонський. — Зараз перші слова „наука о рієкніє“, то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту тай в загалі не є ніякою наукою. Красота, то наше субективне почуване певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме субективне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуте краси. А по за нашим особистим почутем ніякої краси нема, хоч най собі ті німецькі блятери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчи ся дивити ся на природу, на твори людської штуки, але дивити ся власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдо-естетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладнійше їм будеш придивляти ся, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психольоїї, тим краще виробить ся твій смак. А отакі естетики, то властиво лише школи для вироблюваня говорячих сорок та попугаїв, сморґонські академії, де вчать медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тями.

Обік чільних творів літератури — про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови — Міхонський давав Борисови читати добрі жите-

писи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Оттак прочитав Борис Люісову біографію Гете та Екерманові розмови з Гетем, польські спомини Паска, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенута Челліні та Гетеву *Wahrheit und Dichtung*. Жива основа — ось на що головню старав ся Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з поза артистичних і поетичних дискусій висували ся уваги про саме людське житє, про сучасні заходи і змаганя людського духа, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задоволяв ся тим, що сформулував якесь питанє і додавав:

— Власне над тим, у тїм напрямі тепер працюють учені люди там, у вільнійших краях. Ну, тай ти дізнаєш ся про се в свій час. А тепер іще маєш час. Се вже належить до стереометричного способу задивлюваня, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напирав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка навченого здержливости давнійшими сумними досьвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань иньших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом із Росії,

що одержав незвичайно широку освіту і готовив ся мабуть для далеко виднійшої наукової карієри, ніж карієра бідного гімназійального „бельфера“ в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в сьвіт. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну як ангелик донечку, він чув потребу хоч якої будь духової, свобіднійшої і шкільним регуляміном не прописаної роботи, і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свобіднійшим розвиванєм бодай одного, найздібнійшого та найхарактернійшого — як йому бачилось — із поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла й розуму не кінчалась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважнійше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманнійше, ніж її розуміють звичайно гімназійальні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназійальних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, піятки і зносини з дівчатами, стояло імя Міхонського в числі тих, що голосували против виключеня, і то звичайно такий голос подавав він сам один.

— Я не похваляю тих поступків — говорив він, — але одно те, що вони все таки не

такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всему тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А що до дівчат — ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні-б на дахах цв'іркати!

Розумієть ся, такі його слова справи не поправляли і вчителі під обухом реґуляміну та шкільного закона не вагувались „убивати морально“ що року по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробив ся правдивим духовим батьком, анї не подумав ніколи про карти та п'ятику. Тай ніколи йому було : завсїди навал роботи, тай то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою п'ятикою його від неї не відтягнеш. А втомить ся було шкільною наукою та читанєм поза-шкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А по за тою дрібною, щоденною роботою виднілись такі широкі, сьвітлі й безмежні горизонти нової, ще красшої і приманнійшої роботи, що забулись хоч на

годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою страстю, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлопчій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови мов із зернятка виплекати гарну рослину — чесну отвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнородній і для того не вбійчій, все бадьорій праці Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якої будь роботи. Він привик числити ся так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а обіцявши докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєднанні та несконплікованім способі життя гімназійного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положенє, де би мусів крутити, вибрихуватись, як то кажуть, милити очи. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що будь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповідь просто, що сього не знає; тай у таких разях він, широко як на гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питанє. Ученики з разу на пів жартом про-

звали його „Епамінондом“, вичитавши в латинських виписах Шенкля реченє про сього старинного героя, „qui ne joco quidem mentiretur“. Під назвою „Епамінонда“ знала Бориса вся гімназія.

МУЗЕЙ І. ФРАНКА
W KB 14626
W IH 8737
ГРУПА КМ

